

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

Οι Σουλιώτες στην Ελληνική Επανάσταση

Αγλαΐα Μπακογιάννη

Μάιος 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

Οι Σουλιώτες στην Ελληνική Επανάσταση

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη *Νεότερη και Σύγχρονη
Ιστορία* στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου**

Αγλαΐα Μπακογιάννη

Μάιος 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Αγλαΐα Μπακογιάννη 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Αγλαΐα Μπακογιάννη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Οι Σουλιώτες στην Ελληνική Επανάσταση*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Aglaia Bakogianni', with a long horizontal stroke extending to the right.

Αγλαΐα Μπακογιάννη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	6
Abstract.....	7
Εισαγωγικό κεφάλαιο.....	8
Κεφάλαιο Πρώτο - <i>Οι Σουλιώτες και ο Αλή πασάς</i>	12
Κεφάλαιο Δεύτερο - <i>Η εικόνα των Σουλιωτών κατά τους δυτικούς</i>	28
Κεφάλαιο Τρίτο - <i>Η εικόνα των Σουλιωτών - Η πρόσληψή τους στους υπόλοιπους Έλληνες</i>	39
3.1 <i>Οι Σουλιώτες ως πολεμιστές</i>	39
3.2 <i>Ιδιαίτερα γνωρίσματα Σουλιωτών</i>	41
3.3 <i>Οι γυναίκες στο Σούλι</i>	44
3.4 <i>Οι Σουλιώτες ως Χριστιανοί</i>	46
Συμπεράσματα.....	57
Βιβλιογραφία - Πρωτογενείς πηγές.....	59
Δευτερογενής βιβλιογραφία.....	60
Διαδικτυακές πηγές.....	63
Παράρτημα 1 - <i>Χάρτες</i>	64
Παράρτημα 2 - <i>Εικονογραφική τεκμηρίωση</i>	66

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Αγλαΐα Μπακογιάννη

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Οι Σουλιώτες στην Ελληνική Επανάσταση*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 16/6/2022 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου), Κατερίνα Παπαζαχαρία, Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Γιώργος Γεωργής, καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Βασίλης Καρδάσης, καθηγητής

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Κόνιτσας, της Ζωσιμαίας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων και της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την διευκόλυνση που μου παρείχαν, την άμεση εξυπηρέτηση τους, τις προτάσεις τους για βιβλία και το ενδιαφέρον που επέδειξαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στο προσωπικό της βιβλιοθήκης της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών στα Ιωάννινα για την πρόσβασή μου στο προσωπικό αρχείο του Αλή πασά. Επίσης να ευχαριστήσω τον βιβλιοθηκονόμο της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Νεάπολης, κ. Χρήστο Κώτσια, αφού μου παρείχε με τη σειρά του, κάθε δυνατή βοήθεια σε ψηφιακό υλικό.

Επίσης θα ήθελα να εκφράσω ευχαριστίες, στον Κωνσταντίνο Τζαβέλλα, απόγονο όγδοης γενιάς του Φώτου Τζαβέλλα, για τις πληροφορίες που μου εμπιστεύτηκε και συνεισέφερε με τις μαρτυρίες του μέσα από το προσωπικό αρχείο της οικογένειάς του, να γίνει η έρευνά μου ολόπλευρα εμπεριστατωμένη.

Ακόμη, ευχαριστώ ιδιαίτερα την Μαρία Τόκα, μόνιμο κάτοικο Σουλίου και μέλος του ομίλου Απόδοσης Τιμών και Ιστορικής αναβίωσης Σουλίου, για το φωτογραφικό υλικό που μου παρείχε.

Για την συμπαράσταση, καθοδήγηση, υποστήριξη, τις συχνές συζητήσεις, την ανταλλαγή ιδεών και την διαθεσιμότητά της καθ' όλη την διάρκεια εκπόνησης αυτής της διπλωματικής εργασίας, θα ήθελα να εκφράσω θερμότερες ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κα Κατερίνα Παπαζαχαρία.

Μπακογιάννη Αγλαΐα

Κόνιτσα Ιωαννίνων

Μάιος 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με θέμα την συμβολή των Σουλιωτών στην επανάσταση του 1821, παρουσιάζει την εμφάνιση του Αλή πασά στην Ήπειρο και τις σχέσεις του με τους Σουλιώτες. Από το 1788 ως το 1803 μάχονταν με τον Αλή πασά, ο οποίος ήθελε να έχει το Σούλι στην κατοχή του, λόγω της νευραλγικής του θέσης. Η εργασία μνημονεύει τις προσπάθειές του να καθυποτάξει τους Σουλιώτες, οι οποίες δεν καρποφορούσαν καθώς οι στρατιώτες του ήταν πολύ κατώτεροι των Σουλιωτών που είχαν ένα ιδιότυπο τρόπο πολεμικής συμπεριφοράς. Στο κείμενο αναδεικνύονται οι συμφωνίες και οι συνθήκες ειρήνης που πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα στις δύο πλευρές. Τελικά, ο Αλή κυρίευσε το Σούλι επιστρατεύοντας ύπουλα τεχνάσματα, εφόσον απέκοψε την πρόσβαση των Σουλιωτών σε προμήθειες.

Στην εργασία παρουσιάζονται επίσης οι απόψεις δέκα δυτικών περιηγητών για το Σούλι. Οι Eton, Rouqueville, Bartholdy, Holland, Leake, Byron, Hughes, de Bosset, Miernes, και Lear αναφέρουν πως οι Σουλιώτες εκείνη την περίοδο υπερασπίζονταν την ελευθερία τους. Επιπλέον παρουσιάζονται τα έργα κορυφαίων ζωγράφων της εποχής.

Το τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται την πολεμική τακτική των Σουλιωτών, την θέση της γυναίκας στο Σούλι, τις βασικές αρχές τους όπως την «μπέσα», τον σεβασμό και την βεντέτα. Επιπλέον, αναδεικνύεται η θρησκευτική τους ταυτότητα, η οποία ήταν και ένας από τους λόγους της αντιμαχίας με τον Αλή πασά αλλά και το συνδετικό στοιχείο με τους υπόλοιπους Έλληνες. Ακόμη παρουσιάζεται η ανάμειξή τους με την Φιλική Εταιρεία, η συμμετοχή τους στον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία και ιδιαίτερα η συνεισφορά τους στα γεγονότα της εξόδου του Μεσολογγίου το 1826. Τέλος αναπτύσσεται η παρουσία τους στις πρώτες ελληνικές κυβερνήσεις με σημαντικότερη συμμετοχή αυτήν του Κίτσου Τζαβέλλα, ο οποίος έφτασε μέχρι το αξίωμα του πρωθυπουργού της Ελλάδας, ύστερα από προσωπική επιλογή του Όθωνα.

Λέξεις-κλειδιά:

Αλή πασάς, δυτικοί περιηγητές, ελληνική επανάσταση, Σουλιώτες, χαρακτηριστικά Σουλιωτών

ABSTRACT

The present Master's thesis deals with the contribution of the Souliotes in the Greek war of independence of 1821. It is analysed in detail, including not only Ali pasha's appearance in Epirus, but also his relations with the Souliotes. The Souliotes inhabited Souli from the 16th century. From 1788 until 1803 they fought against Ali pasha who wanted to conquer Souli, because of its central geographical position. The Souliotes were defending both their freedom and their homeland.

Ali, was trying to subjugate the Souliotes. It was very difficult for him because his soldiers were inferior to the Souliotes. Moreover, they had a peculiar way in which they fought. Many agreements and peace treaties were reached between Ali pasha and the Souliotes and all these are examined in the present thesis. Finally, Ali conquered Souli in 1803, after using insidious means and tricks, since he cut off the Souliotes' access to water and food.

The opinions of the then western travelers to Souli are also presented in the second chapter, as well as those on Ali pasha. Eton, Pouqueville, Bartholdy, Holland, Leake, Byron, Hughes, de Bosset, Mielnes, and Lear, reach the conclusion that the Souliotes were defending their land and independence. Furthermore, art works related to Souli by leading painters of that period are discussed.

The last chapter analyses the Souliotes' warlike tactic, the status of women in Souli, basic values which they possessed, such as honour (among them, they called it "*besa*"), respect and vendetta. In addition, their religious identity is highlighted, further enforcing the reasons they fought against Ali pasha. Hence, the Souliotes' involvement in the "*Filiki Eteria*" is also projected along with their participation in the Greek war of independence of 1821 and especially their contribution to the events of Mesolongi, in 1826.

In the conclusion of the thesis, the Souliotes' presence in the first Greek governments is also analysed with the most important participation being that of Kitsos Tzavellas, who was the prime minister of Greece, following a personal decision of king Otto during 1847.

Keywords:

Ali pasha, Greek revolution, Souliotes, Souliotes' characteristics, western travelers

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Επανάσταση του 1821 αποτελεί αναμφίβολα το κορυφαίο γεγονός στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 18^{ου} η Ελλάδα ήταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων πραγματοποιήθηκαν 124 εξεγέρσεις των Ελλήνων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας με τελευταία την μεγάλη Επανάσταση του 1821.¹ Το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία, επικεντρώνεται στα γεγονότα που συνέβησαν στο Σούλι της Ηπείρου στα προεπαναστατικά και πρώτα επαναστατικά χρόνια.

Οι Σουλιώτες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην Επανάσταση τόσο στην προετοιμασία του Αγώνα όσο και στην εδραίωσή του. Αυτός ακριβώς είναι και ο σκοπός της εργασίας. Να καταδείξει αφενός την συνεισφορά των Σουλιωτών στην ελληνική επανάσταση και αφετέρου γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί, η θέση που οι ίδιοι είχαν για την παρουσία τους στην ευρύτερη ελλαδική κοινωνία και πώς γίνονταν αντιληπτοί ως ιδιαίτερη ομάδα στους ξένους και στους υπόλοιπους Έλληνες. Οι Σουλιώτες από τότε που πρωτοκατοίκησαν το Σούλι (οι πρώτες μαρτυρίες ανάγονται στον 16^ο αιώνα) μέχρι και την έναρξη της επανάστασης, αντιμάχονταν με τους Οθωμανούς. Η αντιπαλότητα αυτή έγινε εντονότερη όταν ανέλαβε πασάς της Ηπείρου ο Αλή πασάς, ο Τεπελενλής. Από το 1788 ως το 1803.

Ο Αλή με πέντε μεγάλες εκστρατείες επιχείρησε να υποτάξει το Σούλι και το κατάφερε με «μπαμπεσιά» όπως φαίνεται από μαρτυρίες των ίδιων των Σουλιωτών αποκόποντάς τους την πρόσβαση σε τροφές και νερό. Στη συνέχεια, οι κυνηγημένοι Σουλιώτες βρήκαν καταφύγιο στα νησιά του Ιονίου. Οι Μποτσαράιοι, μια από τις μεγαλύτερες οικογένειες του Σουλίου φαίνεται πως συγκεντρώθηκαν στο Βουλγαρέλι της Άρτας. Τον θάνατο βρήκαν τα γυναικόπαιδα που κατέφυγαν στο Ζάλογγο της Πρέβεζας αλλά και στη μονή Σέλτσου στην Άρτα.² Τα κατορθώματά τους βεβαίως στις μάχες με τον Αλή πασά απασχόλησαν και την δημοτική παράδοση, η οποία τους ενέταξε στα δημοτικά τραγούδια.

Οι Σουλιώτες απ' ό,τι διαφαίνεται από τις σχετικές αναφορές ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι με την γη τους και τοποθετούσαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους πάνω από όλα. Το 1802, έναν χρόνο

¹ Κάρολος Μπούσαλης, «1453-1821: 124 επαναστάσεις ενάντια στους Οθωμανούς», 25 Μαρτίου 2015, [διατίθεται στο: <https://www.protagon.gr/themata/flashback/1453-1821-124-epanastaseis-enantia-stous-othwmanous-4021500000> (ανάκτηση: 7 Μαΐου 2022)]

² Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας Περιέχουσα την Χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, τμ. Α', Καραμπίνης και Βάφας, Αθήνα 1857, σ. 152-168

δηλαδή πριν εξοριστούν από το Σούλι, ο Ναπολέων Βοναπάρτης, βλέποντας την δεινή τους θέση, τους βοηθά στέλνοντας στην Πάργα τρόφιμα και πολεμοφόδια.

Παρόλα αυτά, οι κατοπισμένοι Σουλιώτες θεωρούσαν πως είχαν χρέος να συνδράμουν στην απελευθέρωση και της υπόλοιπης Ελλάδας. Αυτός ήταν και ο λόγος που στην τελική συνθήκη ειρήνης με τον Αλή πασά, τον Δεκέμβρη του 1803, δέχθηκαν να αποχωρήσουν από το Σούλι. Ενδεικτική του φρονήματός τους η ρήση και μάλλον συλλογική πεποίθησή τους πως: «Όπου υπάρχουν οι Σουλιώτες, εκεί θα υπάρξει και το Σούλι»³. Αυτό τους οδήγησε στην αποδοχή της τελικής συνθήκης του Αλή.

Οι Σουλιώτες είχαν χρέος να βοηθήσουν τους υπόλοιπους Έλληνες στον Αγώνα. Εξάλλου στα μεγαλύτερα και γνωστότερα προεπαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στον ηπειρωτικό χώρο (κίνημα Διονύσιου Σκυλόσοφου το 1611, Ορλωφικά το 1770, κίνημα Λάμπρου Κατσώνη το 1774) υπάρχουν μαρτυρίες πως οι Σουλιώτες συμμετείχαν.⁴ Είναι σημαντικό πως οι ίδιοι οι υποκινητές των επαναστάσεων τους προσέγγιζαν για να τους βοηθήσουν. Οι Έλληνες επομένως δεν αντιμετωπίζουν τους Σουλιώτες ως μια ομάδα πολεμιστών που απλώς αντιστέκεται στην υποδούλωση. Αντιθέτως τους θεωρούν και εκείνους Έλληνες. Μετεπαναστατικά, γύρω στο 1843 σε ερώτηση του στρατηγού Hamilton προς τον Κολωκοτρώνη «Ποία είναι η φρουρά του βασιλέως; Ποία είναι τα φρούρια;» ο γέρος του Μωριά απάντησε: «Η φρουρά του βασιλέως μας είναι οι λεγόμενοι κλέφται. Τα φρούρια η Μάνη, το Σούλι και τα βουνά» αναγνωρίζοντας έτσι την προσφορά τους.⁵

Μόνο το γεγονός πως οι Σουλιώτες μυήθηκαν στην Φιλική Εταιρεία και από πολέμαρχοι έγιναν απλοί στρατιώτες, αρκεί για να καταδειχθεί πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι την έννοια της συνοχής της πατρίδας.⁶

Οι προσπάθειες των Σουλιωτών να κρατήσουν την πατρίδα τους ελεύθερη συγκινούν και τους ξένους περιηγητές. Για αυτούς οι Σουλιώτες είναι ο ανυπότακτος λαός, ο οποίος προκειμένου να διατηρήσει την ανεξαρτησία του, δεν δίστασε να πετάξει τα βρέφη του στον γκρεμό.

Ακόμη και σήμερα οι Γάλλοι τιμούν την προσφορά των Σουλιωτών στην πατρίδα. Στο κέντρο του Παρισιού στο 19^ο διαμέρισμα, υπάρχει μια στάση μετρό με την ονομασία «Botzaris».

³ Δημήτριος Γεωργ. Κουτσονίκας, *Ο θρύλος των Σουλιωτών*, Ινφογνώμων, Αθήνα 2019, σ. 11

⁴ Ανάργυρος Φαγκρίδας, *Σούλι το ορμητήριο του προεπαναστατικού αγώνα*, Περισκόπιο, Αθήνα 2003, σ. 33-37

⁵ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Νικολαΐδου, Αθήνα 1846, σ. 190

⁶ Βλ. περισσότερα, Ελπίδα Βόγλη, «Έλληνες το γένος» η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2007, σ. 139-146

Δίπλα από αυτήν υπάρχει και οδός «Μπότσαρη» κατά μήκος της οποίας υπάρχουν επεξηγηματικές πινακίδες με την επιγραφή στην γαλλική γλώσσα: «Οδός Μπότσαρη 1790-1823. Ήρωας του πολέμου της ανεξαρτησίας της Ελλάδας».⁷

Προκειμένου να καταδειχθεί η συμβολή των Σουλιωτών στην Ελληνική Επανάσταση, οι σχέσεις τους και η εικόνα τους στους άλλους, η εργασία διαιρέθηκε σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο αναλύονται οι σχέσεις των Σουλιωτών με τον Αλή πασά. Ειδικότερα, διαφαίνεται η αντίληψη των Σουλιωτών για τον Αλή και αντίστροφα και διερευνούνται οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει τις απόψεις των δυτικών περιηγητών που βρέθηκαν και που άκουσαν για το Σούλι όπως αυτές αποτυπώνονται στις μαρτυρίες τους. Το τρίτο κεφάλαιο μελετά τα στοιχεία αυτοεικόνας των Σουλιωτών σε συνδυασμό με την προσφορά τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Η έρευνα ξεκινά από το 1788 οπότε και άρχισαν οι προσπάθειες του Αλή να καθυποτάξει τους Σουλιώτες και καταλήγει στο 1847 στον σχηματισμό των πρώτων ελληνικών κυβερνήσεων όπου συμμετείχαν οι Σουλιώτες. Ωστόσο το πρώτο κεφάλαιο είναι αυτό που έχει το περισσότερο υλικό.

Βασική πηγή έρευνας αποτέλεσε το υλικό που διασώζεται στο αρχείο του Αλή πασά, επίσης τα απομνημονεύματα των Σουλιωτών αγωνιστών που διασώζονται, τα κείμενα των δυτικών περιηγητών, τα εγχειρίδια του Λάμπρου Κουτσονίκα και το προσωπικό αρχείο του Κωνσταντίνου Τζαβέλλα, απογόνου όγδοης γενιάς του Φώτου Τζαβέλλα. Δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, λόγω των περιοριστικών μέτρων της Covid-19, παρά την πρόθεσή μου να τα επισκεφθώ. Μολαταύτα, επεξεργάστηκα το ψηφιοποιημένο αρχείο του Γιαννούση Πανομάρα. Χρήσιμο υλικό ενδεικτικό της εικόνας του αγώνα και της εμφάνισης όπως κείται, αποτέλεσαν και οι πίνακες ζωγραφικής καλλιτεχνών της εποχής.⁸

Δευτερογενείς πηγές, οι οποίες συνεπικουρικά διαμόρφωσαν το τελικό αποτέλεσμα του παρόντος πονήματος είναι μεταξύ άλλων μελέτες σε μονογραφίες, άρθρα, ειδικά κεφάλαια και γενική ιστοριογραφία που πραγματεύονται την προεπαναστατική δράση των Σουλιωτών, την ιστορία τους και την συμβολή τους στην ελληνική επανάσταση. Τέτοιες είναι οι αναφορές του Χριστόφορου Περραιβού, Αναστάσιου Γούδα, Ανάργυρου Φαγκρίδα, Βασίλη Κραπίτη, Βάσως Ψιμούλη, Τρύφων Ευαγγελίδη, Βασίλη Σάνδρη, Αναστάσιου Παπασταύρου.

⁷ Γρηγόρης Καλογερόπουλος, «Παρίσι: Οδός και στάση του Μετρό με το όνομα του Μάρκου Μπότσαρη», 24 Αυγούστου 2014, [διατίθεται στο: <https://www.paramythia-online.gr/10203/parisi-odos-kai-stasi-toy-metro-me-to-onoma-toy-markoy-mpotsari/> (ανάκτηση: 7 Μαΐου 2022)]

⁸ Βλ. πιο κάτω σ. 66 όπου υπάρχουν οι πίνακες

Ενδεχομένως τα κεφάλαια που αναλύουν τις σχέσεις των Σουλιωτών με τον Αλή και τις απόψεις των δυτικών για τους Σουλιώτες, δίνουν έναυσμα για μεταγενέστερη μελέτη και διάλογο στην έρευνα της θεματικής καθώς δεν απαντώνται στην βιβλιογραφία αντίστοιχες πληροφορίες συγκεντρωμένες. Προκειμένου να καταγραφούν πραγματοποιήθηκε διεξοδική και πολύπλευρη έρευνα τόσο σε πρωτογενείς όσο και σε δευτερογενείς πηγές.

Θα μπορούσε επίσης να διερευνηθεί εκτενέστερα, το περιεχόμενο του όρου «Αρβανίτες», το οποίο ωστόσο δεν αποτελεί ερώτημα στην παρούσα μελέτη. Επιπλέον, η δράση των Σουλιωτών από την πτώση του Σουλίου ως την επανάσταση καθώς και περισσότερα στοιχεία για τον Μάρκο Μπότσαρη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

Ο Αλή πασάς γεννήθηκε στο Τεπελένι το 1744. Πατέρας του ήταν ο Βελή πασάς του Δελβίνου. Ως φαίνεται από τις πηγές, ήταν ένας αρχομανής πασάς, του οποίου οι άλλοι πασάδες στη συνέχεια, αφαίρεσαν την εξουσία. Η μητέρα του, Χάμκω, –κόρη ενός Αλβανού μπέη της Κόνιτσας- εκπαιδευσε τον Αλή στα πολεμικά, καθώς ήθελε να ανακτήσει την πρότερη αίγλη του οίκου της, μέσω της πολεμικής τακτικής. Από την εφηβική μόλις ηλικία του Αλή, η Χάμκω ενθάρρυνε τις ληστρικές επιδρομές του γιού της. Επομένως, η βαναυσότητα, η επίδειξη ισχύος και εν τέλει η σκληρότητα ήταν γι' αυτόν άμεσο επακόλουθο. Στα δεκάξι του χρόνια, ήταν επικεφαλής ενός ληστρικού σώματος στην Ήπειρο, το οποίο διέπραττε όχι μόνο αρπαγές αλλά και φόνους Χριστιανών και Μουσουλμάνων.⁹ Ο ίδιος ο Αλή είχε δηλώσει αργότερα για την μητέρα του, (στον προσωπικό του βιογράφο Αχμέτ Μουφίτ Λιμπόχοβα, απόγονο της αδερφής του, Χαϊνίτσας)¹⁰ πως η δράση της τον έκανε «άντρα και βεζίρη». Όχι άδικα καθώς η Χάμκω είχε βοηθήσει τον Αλή να εξοντώσει όλα τα ετεροθαλή του αδέλφια.¹¹

Η απήχηση αυτής της «συμμορίας» ήταν τέτοια που η φήμη της έφτασε στον Υψηλή Πύλη. Ο Σουλτάνος έστειλε τον στρατό του να τον κυνηγήσει καθώς τον θεώρησε επικίνδυνο. Η συμμορία του Αλή διαλύθηκε και εκείνος θεωρούσε πως παρέμεινε ζωντανός από θαύμα. Η μητέρα του, μόλις ο Αλή γύρισε, τον υποδέχτηκε υποτιμητικά, λέγοντάς του πως είναι άξιος μόνο για γυναικείες ασχολίες¹². Έτσι μόλις έφυγαν τα σουλτανικά στρατεύματα ξαναδημιούργησε την συμμορία του.¹³

Υπηρέτησε στον Κούρτ πασά του Βερατίου της Αλβανίας. Αργότερα, προσεταιρίστηκε τον Καπλάν πασά του Δελβίνου και παντρεύτηκε την κόρη του Εμινέ. Όταν ο Καπλάν πασάς πέθανε ο Αλή πίστευε πως θα πάρει τη θέση του ως πασάς του Δελβίνου.¹⁴ Το σχέδιό του δεν ευοδώθηκε και επιδόθηκε εκ νέου σε ληστείες. Έτσι, απέκτησε τεράστια περιουσία και τελικά ο Σουλτάνος

⁹ Σπ. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, Κουσουλίνος, Αθήνα 1895, σ. 15

¹⁰ Αναστάσιος Παπασταύρος, *Αλή Πασάς από λήσταρχος ηγεμόνας*, τμ. Α', Απειρωτών, Ιωάννινα 2013, σ. 33

¹¹ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία Αλή-πασά του Τεπελενλή Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*, Ζαννουδάκης, Αθήνα 1896, σ. 38

¹² Χρήστος Στασινόπουλος, *Λεξικό της ελληνικής επανάστασης του 1821*, τμ. Α', Δεδεμάδης, Αθήνα 1976, σ. 97

¹³ Ο όρος συμμορία είναι νεότερος στην βιβλιογραφία. Εδώ αναπαράγεται ως απαντάται στο: Φώτης Βράκας, «Περί Αλή Πασά - Γερμανικές και Γαλλικές αναφορές γύρω από τον Αλή πασά και τα Γιάννινα», σ. 5, στο: <https://www.academia.edu/25747607/>

¹⁴ William Palmer, *Yanya Sultanı* (μετάφραση στα τουρκικά: Murat Belge), Κωνσταντινούπολη 1997, σ. 19-23

τον ανακήρυξε Δερβεντζή πασά.¹⁵ Το 1788 εξεγέρθηκε και κατέλαβε με ύπουλο τρόπο το πασαλίκι των Ιωαννίνων¹⁶, όταν ο προκάτοχός του Αληζότ πασάς απουσίαζε στον πόλεμο εναντίον των Ρώσων. Η Υψηλή Πύλη τον αναγνώρισε επίσημα πασά των Ιωαννίνων. Επιστράτευσε τότε όλη του τη ραδιουργία προκειμένου να καταφέρει τους σκοπούς του και δεν άφησε άλλη επιλογή στον Σουλτάνο. Ο Αληζότ πασάς δεν κατάφερε να τον εκδιώξει, ούτε και να πάρει πίσω τη θέση του.¹⁷

Ο Αλή –εκτός από Δερβεντζή πασά- σε λίγα χρόνια κατάφερε να έχει περισσότερα αξιώματα. Ήταν πασάς¹⁸ των Τρικάλων, πασάς των Ιωαννίνων, τοπάρχης Θεσσαλίας, Ρουμελή Βαλεσί¹⁹ (τίτλος που απέκτησε έπειτα από την υπόταξη του Σουλίου), Βεζίρης²⁰ και όπως ο ίδιος υπέγραφε στις επιστολές του, μέλος του υψηλού συμβουλίου του Δοβλετίου. Ο δε γιος του Βελή²¹, ήταν Μορά Βαλεσί²². Επομένως ο Αλή πασάς είχε εξουσία στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο.²³

Το όνομα του Αλή πασά, αλλά και η δράση του, έχει συνδεθεί, με τους αγώνες του να υποτάξει το Σούλι και τους Σουλιώτες. Μια νευραλγική ορεινή περιοχή στην Κεντρική Ήπειρο, η οποία συνόρευε νοτιοανατολικά με τα Ιωάννινα, δυτικά με την Θεσπρωτία και βόρεια με την Πρέβεζα και την Πάργα. Οι κάτοικοί, άνθρωποι ορεσίβιοι, κτηνοτρόφοι, βάσιζαν την οικονομία τους σε ληστείες και αρπαγές και λιγοστές εμπορικές δραστηριότητες ανταλλακτικού τύπου.²⁴ Κύρια ασχολία τους ήταν ο πόλεμος και αντιστέκονταν σθεναρά, στις προσπάθειες του Αλή να τους υποτάξει από το 1788.

¹⁵ Αρχηγός στρατιωτικού σώματος φρουράς οδικών περασμάτων. Βλ. σχετικά, Κώστας Ευ. Οικονόμου, *Τα Οικονύμια του Νομού Ιωαννίνων Γλωσσολογική εξέταση*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σ. 96
Βλ. περισσότερα, Αραβαντινός, ό.π., σ. 40-44

¹⁶ Βλ. σχετικά, Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι, χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 112-120

¹⁷ Βράκας, ό.π., σ. 6

¹⁸ Τιμητικός τίτλος των ανώτατων αξιωματούχων της επαρχικής και κεντρικής διοίκησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τον ίδιο τίτλο έφεραν όσοι συμμετείχαν στις εκστρατείες και γενικότερα οι άρχοντες, Βλ. σχετικά, Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τμ. ΙΕ', Πελαγία Ζήτη & Σία, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 228-230

¹⁹ Γενικός διοικητής Ρούμελης, βλ. περισσότερα, Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία Ελληνικής Επανάστασης*, τμ. Α', Καρακατζάνης, Αθήνα 1863, σ. 123

²⁰ Ανώτατος Τούρκος κρατικός λειτουργός με διοικητική και στρατιωτική εξουσία, πρωθυπουργός, Βλ. σχετικά, Κριαράς, ό.π., τμ. Δ', σ. 91

²¹ Ο Βελή ήταν δευτερότοκος γιος του Αλή. Ο τελευταίος είχε τρία παιδιά. Τον Μουχτάρ, τον Βελή και τον Σαλήχ, βλ., Βράκας, ό.π., σ. 8

²² Γενικός διοικητής του Μωριά της Πελοποννήσου

²³ Βλ. σχετικά, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χώτζη, Γενναδίου Βιβλιοθήκης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2018, τμ. Α', σ. 25-28· Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου*, σ. 49-108

²⁴ Βλ. περισσότερα πιο κάτω, σ. 16

Στόχος του Αλή, ήταν να κυριεύσει το Σούλι, για να μπορεί μέσω αυτού να ελέγχει όλα τα περάσματα με την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτό που είναι προφανές, είναι πως οι διαβάσεις και οι οδικές αρτηρίες του Σουλίου ήταν ιδιαιτέρως σημαντικές οι οποίες δεν ήταν στην κατοχή του Αλή. Οι Σουλιώτες βεβαίως γνώριζαν επακριβώς την γεωγραφία της περιοχής και έτσι την ήλεγχαν. Δεν θα ήταν πια πασάς μόνο των Ιωαννίνων αλλά και όλης της Ηπείρου. Ήταν κατά κάποιο τρόπο εξευτελιστικό για εκείνον να διοικεί ένα τεράστιο πασαλίκι και μία περιοχή αυτού να είναι ανεξάρτητη. Επιπλέον, οι Σουλιώτες έκαναν και αρπαγές, κάτι που έδινε στον Αλή έναν ακόμη λόγο για να συνεχίζει τους πολέμους του. Κατά την άποψή μου, ο λόγος για να κυριεύσει το Σούλι και τους υπερασπιστές του, ήταν για να ικανοποιήσει και το προσωπικό του γόητρο και να ενισχύσει την φήμη του, καθώς οι Σουλιώτες, παρέμεναν οι μόνοι που εξακολουθούσαν να αντιστέκονται.

Το Σούλι πρωτοκατοικήθηκε τον 16^ο αιώνα από Χριστιανούς κατοίκους του Γαρδικίου, όταν εκείνοι μη αντέχοντας την τυραννία των Τουρκαλβανών, αποφάσισαν να μεταβούν με τις οικογένειές τους σε μια δύσβατη και δασώδη περιοχή. Έκτοτε ζούσαν ελεύθεροι. Όμως κάποιος Οθωμανός καλούμενος «Σούλλης», ζήλεψε την ελευθερία των Χριστιανών και παράλληλα φοβόταν μήπως εξεγερθούν και άλλοι Χριστιανοί. Έτσι ξεκίνησε με 200 άνδρες να τους υποτάξει. Η επιχείρησή του δεν στέφθηκε με επιτυχία και τόσο αυτός όσο και οι υπόλοιποι άνδρες του σκοτώθηκαν. Από το όνομα του Οθωμανού αυτού, η δασώδης αυτή περιοχή ονομάστηκε «Σούλι». Οι απόψεις όμως για την ονομασία του Σουλίου ποικίλλουν. Άλλοι ιστορικοί συνδέουν το Σούλι με τους Σελλούς του Ομήρου και με το Σόλιον του Θουκυδίδη²⁵

Πιο πιθανό είναι το όνομα του Σουλίου να σχετίζεται με το τοπωνύμιο «Σόλλιον» το οποίο χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Έλληνες και σημαίνει «λιθαρότοπος». Ετυμολογικά, προέρχεται από την ομηρική λέξη «σόλος» και σημαίνει όγκος.²⁶

Οι Σουλιώτες ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και κατοικούσαν στο Τετραχώρι που αποτελούνταν από τέσσερα χωριά: Σούλι, Κιάφα, Αβαρικός, Σαμονίβα. Αριθμούσαν 450 οικογένειες (φάρες) οι κυριότερες από τις οποίες ήταν: οι Μποτσαραίοι, οι Τζαβελλαίοι, οι Δρακαίοι, οι Δαγκλαίοι, οι Κουτσονικαίοι, οι Ζερβαίοι, οι Ζαρμπαίοι, οι Καραμπιναίοι. Στο σύνολό τους, τα έντεκα αυτά χωριά, σχημάτιζαν την «Σουλιώτικη Συμπολιτεία». Οι Σουλιώτες που κατοικούσαν σε αυτά τα χωριά ήταν χωρισμένοι σε 47 φάρες. Συμμετείχαν στις

²⁵ Περραιβός, ό.π., σ. 2-3, 5

²⁶ Κουτσονίκας, ό.π., σ. 17

προεπαναστατικές κινήσεις του Λάμπρου Κατσώνη και των Ορλωφικών. Η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας, τους προσεγγίζει για να βοηθήσουν την Ρωσία στον πόλεμο που της κήρυξε η Οθωμανική αυτοκρατορία²⁷. Συνολικά 2.200 άνδρες από το Σούλι βρέθηκαν στο πλευρό της Ρωσίας. Αριθμός υψηλός, αν σκεφτεί κανείς ότι εκείνη την εποχή στο Σούλι κατοικούσαν γύρω στις τετρακόσιες πενήντα οικογένειες.²⁸

Από ό,τι φαίνεται κατά τα έτη 1790 έως 1803, η καθημερινότητά τους επικεντρώνονταν στον πόλεμο εναντίον των Τουρκαλβανών. Άνδρες, γυναίκες, ακόμα και μικρά παιδιά, κρατούσαν όπλα και πολεμούσαν.²⁹ Η οικονομική δραστηριότητα των Σουλιωτών, όπως ήδη αναφέρθηκε περιοριζόνταν σε λιγοστές εμπορικές συναλλαγές ανταλλακτικού τύπου, ληστείες, αρπαγές ζώων από τους Τουρκαλβανούς αλλά και από κατοίκους των γύρω χωριών (Λακκασουλιώτες). Επιπλέον οι κάτοικοι των γύρω χωριών πλήρωναν φόρο υποτέλειας στους Σουλιώτες επειδή οι τελευταίοι τους απελευθέρωσαν. Οι Λακκασουλιώτες πάντα θεωρούσαν πως έχουν «ηθικό» χρέος στους Σουλιώτες. Πλήρωναν με δική τους πρωτοβουλία φόρο υποτέλειας στους Σουλιώτες επειδή αγωνίστηκαν γι' αυτούς.³⁰

Περισσότερα στοιχεία για την οικονομία των Σουλιωτών δεν συναντώνται στην βιβλιογραφία, καθώς οι Σουλιώτες δεχόταν επιθέσεις από Τουρκαλβανούς και πριν την κυριαρχία του Αλή πασά στην Ήπειρο. Το 1731 εκστράτευσε εναντίον τους με εντολή της Πύλης ο Χατζή πασάς, τότε πασάς των Ιωαννίνων. Το 1754, ο μετέπειτα πασάς Μουσταφά. Το 1774 ο Μουσταφά Κόκκα πασάς του Δελβίνου και το 1772 ο Σουλεϊμάν μπέης του Μαργαριτίου.³¹

Οι σχέσεις των δύο πλευρών εξελίσσονταν κατ' αναλογία με την έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων. Είναι δεδομένο πως ο Αλή πασάς αναγνώριζε την ικανότητα και την πολεμική τους δεινότητα. Γι' αυτό το λόγο τους θεωρούσε επικίνδυνους αντιπάλους.³² Ο Αλή ενοχλούνταν από

²⁷ Η Μεγάλη Αικατερίνη τους παραχώρησε αξιώματα στο ρωσικό στρατό τόσο για να τους τιμήσει, όσο και ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη θετική τους ανταπόκριση. Επίσης, τους δώρισε και ένα λάβαρο το οποίο οι Σουλιώτες το χρησιμοποιούσαν ως σημαία τους και το είχαν μαζί τους στους αγώνες με τον Αλή αλλά και στο Μεσολόγγι. Απεικόνιζε τον Άγιο Γεώργιο και τον Άγιο Δημήτριο, βλ. σχετικά, Φαγκρίδας, ό.π., σ. 46-47. Αναστάσιος Παπασταύρος, ό.π., σ. 154, βλ. επίσης ενδεικτικά, Γρηγόρης Λ. Αρς, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου. 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Σλαβικών Σπουδών, Ρώσικη Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2007

²⁸ Φαγκρίδας, ό.π., σ. 24, 35

²⁹ Περραιβός, ό.π., σ. 17

³⁰ Στέφανος Μπέττης, *Λακκασουλιωτικά ή Για την περιοχή της άλλοτε επαρχίας Τσερκοβίστας Λάκκα Σούλι και τα 36 χωριά της (Από την αρχαιότητα ως το 1913)*, Γιάννινα 2005, σ. 72-73

Φαγκρίδας, ό.π., σ. 38

³¹ Βλ. σχετικά, Κουτσονίκας, ό.π., σ. 49-53

³² Βλ. σχετικά, πιο κάτω, σ. 22

τους Σουλιώτες και θεωρούσε πως για όσο διάστημα ήταν ανυπότακτοι, ήταν επιζήμιοι για το πασαλίκι του. Γι' αυτό και επέμενε επί δεκαπέντε συναπτά έτη να σχεδιάζει πολεμικές εκστρατείες, ώσπου να τους εξοντώσει ολοκληρωτικά. Επιπλέον θεωρούσε ντροπή για το στρατό του να ηττάται από Σουλιώτες.³³

Οι δε Σουλιώτες περιφρονούσαν τόσο τον ίδιο τον Αλή, όσο και τον στρατό του. Δεν υποτίμησαν όμως ποτέ την πανουργία του. Για το λόγο αυτό, χρησιμοποιούσαν και εκείνοι τον δόλο στις διαπραγματεύσεις τους μαζί του. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λάμπρου Τζαβέλλα, ο οποίος το 1792 ήταν αιχμάλωτος του Αλή Πασά, μαζί με το γιο του Φώτο. Ο Αλή διαπραγματεύτηκε με τον Λάμπρο, την δική του ελευθερία αλλά και του γιού του. Ως αντάλλαγμα, ο Λάμπρος θα έπειθε τους υπόλοιπους Σουλιώτες να συνάψουν συνθήκη τερματισμού πολέμου και να παραδοθεί το Σούλι. Ο Λάμπρος συμφώνησε και άφησε ως εγγύηση το γιο του. Μόλις όμως έφτασε στο Σούλι έστειλε την ακόλουθη επιστολή στον Αλή:

*«Αλή πασά, χαίρομαι όπου εγέλασα έναν δόλιον. Είμαι εδώ να διαφεντεύσω την πατρίδα μου εναντίον εις έναν κλέπτην. Ο υιός μου θέλει αποθάνει, εγώ όμως απελπίστος θέλω τον εκδικήσει πριν αποθάνω. Κάποιοι Τούρκοι, καθώς εσύ, θέλουν ειπή ότι είμαι άσπλαχνος πατέρας, με το να θυσιάσω τον υιόν μου δια τον δικόν μου λυτρωμόν. Αποκρίνομαι, ότι εάν εσύ πάρης το Βουνόν, θέλεις σκοτώσει τον υιόν μου με το επίλοιπον της φαμελίας μου και τους συμπατριώτας μου, τότε δεν θα ημπορέσω να εκδικήσω τον θάνατόν του, αμμή αν νικήσωμεν, θέλει έχω και άλλα παιδιά, η γυναίκα μου είναι νέα, εάν ο υιός μου, νέος καθώς είναι, δεν μένη ευχαριστημένος ν' αποθάνη δια την πατρίδα του, αυτός δεν είναι άξιος να ζήση και να γνωρίζεται ως υιός μου. Προχώρησε λοιπόν άπιστε, είμαι ανυπόμονος να εκδικηθώ. Εγώ ο ωμοσμένος εχθρός σου, Καπετάν Λάμπρος Τζαβέλλας».*³⁴

Μέσα από τα λόγια του Λάμπρου Τζαβέλλα, διαφαίνεται όχι μόνο η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Αλή πασά και Σουλιωτών αλλά και σε προσωπικό επίπεδο οι συλλογικές απόψεις των τελευταίων για τον Αλή. Σ' αυτή τη φάση, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, στη συνείδηση των Σουλιωτών, όπως αποτυπώνεται στην επιστολή του Τζαβέλλα, ο Αλή πασάς είναι «δόλιος» και «κλέφτης». Ο Λάμπρος Τζαβέλλας ήταν παράλληλα αρχηγός της φάρας των Τζαβελλαίων αλλά και αρχηγός του Σουλίου. Γι' αυτόν τον λόγο ο Αλή, πίστεψε πως αν το Σούλι έμενε «ακέφαλο»

³³ Παναγιώτης Α. Σαλαπάντας, *Το Σούλι ήτοι τα ηρωικά θαύματα των Σουλιωτών και Σουλιωτιδών*, Γ. Καρυοφύλλης, Αθήνα 1860, σ. 24-25

³⁴ Στο ίδιο, σ. 41

θα μπορούσε να το κυριεύσει. Ο Αλή πασάς όμως δεν ήταν ένας απλός εχθρός του Σουλίου, αλλά ένας ορκισμένος αντίπαλος. Όπως προκύπτει από την επιστολή, η αντιπαλότητα και ως λέει στο κείμενο η έχθρα αυτή συνεχίζονταν από γενιά σε γενιά για την πραγμάτωση του ιδανικού της ελευθερίας της πατρίδας. Οι Σουλιώτες αποκαλούσαν τον Αλή, «ασύδοτο» και «απατεώνα». Παράλληλα, διαφαίνεται το χρέος που αισθάνονταν οι Σουλιώτες προς την πατρίδα.³⁵

Όσο οι Σουλιώτες νικούσαν στις διάφορες μάχες, στα στενά περάσματα του Σουλίου και της Λάκκας Σουλίου,³⁶ δεν δίσταζαν να προσβάλλουν τον Αλή όχι μόνο με λόγια αλλά και με έργα. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό όπου ο στρατός του Αλή έπιασε έναν γαΐδαρο των Σουλιωτών, οι Σουλιώτες τους παρακάλεσαν να τους τον δώσουν πίσω με οποιοδήποτε αντάλλαγμα γιατί τους ήταν απαραίτητος. Οι Τούρκοι τους τον έδωσαν χωρίς να ζητήσουν τίποτα. Οι Σουλιώτες όμως ως απάντηση ελευθέρωσαν έναν Τούρκο όμηρο, λέγοντάς τους πως τους κατέβαλαν την ίση αξία με αυτή του γαϊδάρου τους.³⁷

Οι συνθήκες ομηρίας των αιχμαλώτων του Αλή πασά, διαφέρουν. Διασώζονται έως σήμερα πολλά όργανα και εργαλεία με τα οποία ο στρατός του Αλή βασάνιζε τους αιχμαλώτους.³⁸ Μεταξύ άλλων διασώζονται τσιγκέλια και κεφαλοθραύστες. Πολλοί όμηροί του έμεναν χωρίς νερό και φαγητό. Ο Αλή πασάς φυλάκιζε άλλους μπέηδες γειτονικών περιοχών και συγγενείς τους, προκειμένου να εξασφαλίσει την υποταγή τους.³⁹ Να σημειωθεί όμως, πως από τους Σουλιώτες όμηρους σπάνια ο Αλή εκτελούσε κάποιον. Ειδικότερα λοιπόν φαίνεται ότι, οι Σουλιώτες είχαν διαφορετική μεταχείριση από τον Αλή. Τους πρόσεχε, δεδομένου πως τους χρησιμοποιούσε ως εχέγγυο για να εξυπηρετήσει άλλους σκοπούς. Είτε ανταλλαγή με άλλον όμηρο, όπως συνέβη με τον εγγονό του, Χουσεΐν, είτε για την παράδοση του Σουλίου όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ο λόγος δηλαδή της ομηρίας των Σουλιωτών είναι σαφώς εργαλειακός και χειριστικός. Αυτό εξάλλου επιβεβαιώνεται σε αρτζουχάλι⁴⁰ του Βελή προς τον Αλή πασά κατά το 1802. Η οικογένεια του Φώτου Τζαβέλλα είναι όμηροι του Αλή, και ο Βελή συνιστά στον πατέρα του να τους

³⁵ Βλ. περισσότερα στο τρίτο κεφάλαιο, σ. 48

³⁶Βλ. σχετικά, Χριστόφορος Περραιβός, Απομνημονεύματα πολεμικά διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σόλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους, τμ. Α', Κορομηλάς, Αθήνα 1836, σ. 24-32

³⁷ Βασίλης Κραψίτης, *Η αληθινή ιστορία του Σουλίου(1600-1803)*, Αθήνα 1982, σ. 112

³⁸ Εκτίθενται στο Μουσείο Αλή πασά και επαναστατικής περιόδου στο Νησί των Ιωαννίνων, Ιδιωτική συλλογή Φώτη Ραπακούση

³⁹ Παναγιωτόπουλος, κ.ά, *Αρχείο Αλή Πασά*, τμ. Β', σ. 181-182

⁴⁰ Γραπτή αναφορά/αίτηση, Βλ. σχετικά, Ομάδα καθηγητών Τούρκικης γλώσσας, Τουρκο-ελληνικό – Ελληνο-τουρκικό λεξικό, Καλοκάθης, Αθήνα 2003, σ. 23

απελευθερώσει γιατί δεν μπορούν αλλιώς να γίνουν διαπραγματεύσεις με το Φώτο για την παράδοση του Σουλίου. Ο Αλή τελικά δέχθηκε τη συμβουλή του γιού του.⁴¹

Από το αρχείο του Κωνσταντίνου Τζαβέλλα, απογόνου όγδοης γενιάς του Λάμπρου Τζαβέλλα, μαθαίνουμε ωστόσο πως ο Αλή θανάτωσε τέσσερις από τους έξι ομήρους του. Κατά τα έτη 1800-1803 όταν η πολιορκία του Σουλίου εντεινόταν, οι Σουλιώτες έκαναν συμφωνίες με Αλβανούς μπέηδες. Εκείνοι τους κατέδωσαν στον Αλή πασά, παραδίδοντάς του έξι όμηρους τους οποίους τους είχαν αφήσει οι Σουλιώτες ως εγγύηση για την τήρηση της συμφωνίας. Ο Αλή άφησε ζωντανούς μόνο δύο, γνωρίζοντας πως επρόκειτο για συγγενείς του Δήμου Δράκου και του Φώτου Τζαβέλλα. Σκοπός του ήταν να εκβιάσει τους δύο άνδρες. Με επιστολή τους τον Απρίλιο του 1802 του δήλωσαν πως δεν υποχωρούν και θα συνεχίσουν να αμύνονται. Μάλιστα τέλεσαν μνημόσυνο στο Σούλι και για τους έξι ομήρους, παρά το γεγονός ότι οι συγγενείς τους ήταν ακόμη ζωντανοί. Ο Αλή δεν σκότωσε τους δύο ομήρους αλλά τους απελευθέρωσε μαζί με τους υπόλοιπους μετά την πτώση του Σουλίου.⁴²

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί, πως τον Αλή δεν τον ενδιέφεραν τα λύτρα. Γι' αυτό και δεν ζήτησε ποτέ από τους Σουλιώτες. Γνώριζε όμως πως ακόμη και αν τους ζητούσε κάτι τέτοιο, οι διαπραγματεύσεις μαζί τους θα ήταν στάσιμες. Οι Σουλιώτες δεν είχαν χρήματα να του δώσουν. Ο ίδιος ο Αλή τους προσέφερε χρήματα και εκείνοι του τα επέστρεφαν πίσω καθώς «δεν ήξεραν να τα μετρήσουν» όπως έλεγαν.⁴³

Στην περίπτωση που οι Σουλιώτες συνελάμβαναν κάποιον Τούρκο ως όμηρο, τα βασανιστήρια που επρόκειτο να αντιμετωπίσει ήταν ατιμωτικά εις βάρος της θρησκείας του. Ειδικότερα, τον φόρτωναν με χοίρους και τον περιέφεραν σε όλο το Σούλι. Πράξη ιδιαίτερα ταπεινωτική για τους μουσουλμάνους καθώς είναι γνωστό πως η κατάλυση χοίρων απαγορεύεται στο Ισλάμ.⁴⁴ Οι δε όμηροι αφού είχαν βιώσει τον απόλυτο εξευτελισμό δήλωναν (φαινομενική) μεταμέλεια και ζητούσαν την εύνοια των Σουλιωτών.⁴⁵

Ο Αλή από την άλλη, θεωρούσε τους Σουλιώτες αλλόπιστους και αυτό διαφαίνεται από την αλληλογραφία του με τους άλλους ομόθρησκους του μπέηδες της Τσαμουριάς και πασάδες του

⁴¹ Παναγιωτόπουλος, ό.π., τμ. Α' σ. 238-240

⁴² Προσωπικό αρχείο Κωνσταντίνου Τζαβέλλα, απογόνου όγδοης γενιάς του Φώτου Τζαβέλλα

⁴³ Βλ. σχετικά πιο κάτω, σ. 24

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά, Hesham M. Hassan, «Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία», Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τμ. 39 (2007-2008), σ. 513-553

⁴⁵ Σαλαπάντας, ό.π., σ. 13

Δελβίνου. Συγκεκριμένα, το 1801 ο Μουσταφά πασάς του Δελβίνου στέλνει επιστολή στον Αλή Πασά, στο οποίο του αναφέρει πως είναι πρόθυμος να συνεργαστεί μαζί του, εναντίον του «εχθρού της πίστης» εννοώντας τους Σουλιώτες, όπως του ζήτησε σε προηγούμενη επιστολή του ο ίδιος ο Αλή κατονομάζοντάς τους «την τουσμάνη». Σε ακριβή μετάφραση από την τουρκική, «dusman» σημαίνει εχθρός.⁴⁶

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, πως η διάσταση του Αλή πασά με τους Σουλιώτες, δεν ήταν μόνο ο γεωγραφικός έλεγχος για να επεκτείνει την επικράτειά του αλλά παράλληλα υπήρχε και το ζήτημα θρησκευτικής διάστασης. Αυτό ήταν γνωστό τόσο στους ίδιους τους Σουλιώτες όσο και στους πασάδες που είχαν κατώτερους βαθμούς από τον Αλή. Η διάσταση μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού στοιχείου φαίνεται και από την επιστολογραφία του Αλή πασά. Σε ένα γράμμα του ο Βελή, παρακαλά τον πατέρα του όχι μόνο να δώσει στους Σουλιώτες τρόφιμα, αλλά και έναν παπά γιατί όπως του γράφει οι Σουλιώτες δεν αντέχουν χωρίς αυτόν:

*«Ακόμη εφένδη μου, δωσ' τους και κανέναν παπάν, ότι οι Ρωμαίγοι, χωρίς παπάν δεν μπορούν να κάμουν».*⁴⁷

Η διαπίστωση αυτή του Βελή είναι απολύτως βάσιμη, καθώς όντως οι Σουλιώτες δεχόταν πολύ έντονη επιρροή από εκκλησιαστικά πρόσωπα. Ο γενάρχης της φάρας των Τζαβελλαίων ήταν ο ιερέας παπα- Ζάχος, στο χωριό Δράγανη της Παραμυθιάς. Έτσι δικαιολογείται και το αρχικό επώνυμο των Τζαβελλαίων «Παπαζάχος» ή «Παπαζαχαίοι», το οποίο μετατράπηκε κατόπιν σε «Τζαβέλλας».⁴⁸

Οι Σουλιώτες, το 1779 δέχθηκαν την επιρροή του Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος μετακινούνταν από τόπο σε τόπο και διεκήρυττε αδιάκοπα τον Χριστιανισμό. Η επιλογή του για να επισκεφθεί το Σούλι, δεν ήταν τυχαία. Ήθελε να διώξει από την περιοχή αυτή κάθετί αντιχριστιανικό που θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά την πίστη των ήδη εξασθενημένων από την πείνα και τη βιαιότητα του πολέμου κατοίκων του.⁴⁹

Μαθητής του ήταν και ο θρυλικός καλόγερος Σαμουήλ (ο κατά κόσμον, Σταύρος Θεμελής). Τα κηρύγματα και των δύο είχαν ως αποτέλεσμα να τονωθεί η θρησκευτική συνείδηση των Σουλιωτών και να ενταθεί η καταφυγή τους στα θεία για να μπορέσουν να συνεχίσουν τους

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 130-131

⁴⁷ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, κ.ά, *Αρχείο Αλή Πασά*, τμ. Δ', σ. 410-412

⁴⁸ Προφορική μαρτυρία Κωνσταντίνου Τζαβέλλα

⁴⁹ Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1940, σ. 64

μακροχρόνιους αγώνες τους. Το περιεχόμενο της προσευχής τους στον Θεό στόχευε: Να μπορέσουν να πάρουν όσο το δυνατόν περισσότερα λάφυρα από τους Τούρκους και να αξιωθούν να σκοτώσουν όσους περισσότερους μπορούσαν.⁵⁰

Ο Αλή λοιπόν θεωρούσε τους Σουλιώτες ενάντιούς του και αλλόπιστους. Μελετώντας κανείς το αρχείο του συμπεραίνει ότι λίγες μέρες μετά την κατάληψη του Σουλίου, φθάνει στον Αλή επιστολή από τον «τερβίς Ιτρίζου», ο οποίος τον συγχαίρει για το πολεμικό κατόρθωμά του εναντίον των «χριστιανών αντιπάλων του», εννοώντας τους Σουλιώτες. Ο τερβίς Ιτρίζου ήταν ένας περιπλανώμενος φτωχός δερβίσης,⁵¹ τον οποίο όμως ο Αλή σεβόταν ιδιαίτερα. Επομένως, ο Αλή στη συνομιλία του με αυτόν όπως διαφαίνεται, αποκαλούσε τους Σουλιώτες με χαρακτηρισμούς βασιζόμενους στην χριστιανική τους ιδιότητα.⁵²

Από την άλλη, πρέπει να επισημανθεί, πως τον Αλή δεν τον ενδιέφερε ούτε και το μουσουλμανικό στοιχείο, καθώς και ο ίδιος δεν ήταν πιστός μουσουλμάνος, αφού δεν δίστασε να στραφεί εναντίον τους.⁵³ Σύμφωνα ωστόσο με τον Στασινόπουλο, ο Αλή ήταν για τους Έλληνες κατακτητής και τύραννος.⁵⁴

Είναι χαρακτηριστικό πως στην μάχη της Κιάφας στις 20 Ιουλίου 1792, όπου και τα στρατεύματα του γιου του Αλή, Μουχτάρ ηττήθηκαν, ο Αλή βρισκόταν σε κοντινό μέρος και παρακολουθούσε την εξέλιξη της μάχης. Όπως μας παραδίδει ο Thomas Smart Hughes, λίγο έλειψε να μείνει και ο ίδιος αιχμάλωτος των Σουλιωτών. Προκειμένου να τους ξεφύγει, «έσκασε» δυο άλογα στο τρέξιμο προκειμένου να φτάσει στα Γιάννενα. Μάλιστα έμεινε μέρες κλεισμένος στο χαρέμι του και δεν έβγαινε, μην τολμώντας να ανοίξει ούτε τις κουρτίνες.⁵⁵

Η ανδρεία και η γενναιότητα των Σουλιωτών, αποδεικνύεται μέσα από τα ίδια τα λόγια των στρατιωτών του Αλή πασά. Έπειτα από την ήττα τους στην μάχη της Λίππας, στις 8 Ιουνίου του 1800 επέστρεψαν στο σημείο που είχε στρατοπεδεύσει ο Αλή πασάς και του δήλωσαν πως «με ανθρώπους οι οποίοι δεν κοιμούνται, δεν κουράζονται και δεν χορταίνουν να σκοτώνουν Τούρκους, δεν μπορούν πλέον να πολεμούν». Μάλιστα, δε διστάζουν να προτείνουν στον Αλή να

⁵⁰ Φραγκίσκος Κάρολος Ούγγος Λαυρέντιος Πουκεβίλ, Ταξίδι στην Ελλάδα Ήπειρος, Τολίδης, Αθήνα 1994, σ. 206

⁵¹ Μουσουλμάνος μοναχός, πιστός της θρησκείας του Μωάμεθ, βλ. σχετικά, Κριαράς, ό.π., τμ. ΙΑ', σ. 298

⁵² Παναγιωτόπουλος, ό.π., τμ. Α', σ. 310

⁵³ Βλ. πιο κάτω, σ. 22

⁵⁴ Στασινόπουλος, ό.π., σ. 98

⁵⁵ Thomas Smart Hughes, *Travels in Sicily Greece and Albania*, Mawman, London 1820, τμ. Α', σ. 133

αποχωρήσουν.⁵⁶ Ο Αλή στην προσπάθεια του να εμψυχώσει το στρατό του, αναγνώρισε την αξία των Σουλιωτών. Φέρεται να είπε τα εξής όπως μας παραδίδει ο Περραιβός:

«Γνωρίζω ακριβώς την έξοχον ανδρείαν, επιτηδειότητα και δραστηριότητα των Σουλιωτών εις τα πολεμικά, αλλά δεν καταδέχομαι πάλιν να στοχασθώ και εσάς πολύ κατώτερους εκείνων, όντας μάλιστα και πενταπλασίους τον αριθμόν, τούτο μεγάλη εντροπήν φέρει εις τους Τούρκους. Αλλά δια να περιορίσω την ορμή των Σουλιωτών και να εμψυχώσω εσάς, υπόσχομαι να σας ασφαλίσω με δυνατούς Πύργους.»⁵⁷

Πράγματι, για τον Αλή και τον στρατό του ήταν δύσκολο να νικήσουν τους Σουλιώτες στις μάχες. Οι Σουλιώτες είχαν μια ιδιόμορφη πολεμική τακτική όπου δυσκόλευε τους αντιπάλους τους.⁵⁸

Η ενδεχόμενη ζημιά που θα μπορούσαν να προκαλέσουν οι Σουλιώτες στο πασαλίκι του, αποδεικνύεται μέσα από συζητήσεις με τον στρατό του, έπειτα από την ανατίναξη ενός από τους πύργους όπου ο ίδιος είχε οικοδομήσει. Ο Αλή φέρεται να είπε στο στρατό του:

«10 κλεφτογιδάδες Σουλιώται την μισήν Τουρκίαν έφαγαν, έως το ύστερον θα μας πάρουν και τα Ιωάννινα. Όποιος λοιπόν είναι Τούρκος και πιστεύει αληθινά τον Μωάμεθ, ας αρπάξει τ' άρματα, ας ενωθή με τα βασιλικά στρατεύματα και ας ωμόση δια τον αφανισμόν αυτών των άπιστων γειτόνων.»⁵⁹

Παρόλα αυτά, όσο επονείδιστο και να ήταν για τον Αλή να μην μπορεί να νικήσει τους Σουλιώτες, δέχθηκε ταπεινωτική για εκείνον συνθήκη ειρήνης το 1801. Δέχθηκε να αποδίδει στους Σουλιώτες χρηματική βοήθεια 2.000 ταλάντων, την εποχή που κάθε τουρκικό τάλαντο άξιζε 500 γρόσια. Δέχθηκε ακόμη να τους παραχωρήσει ελευθερία δέκα ετών αλλά και αναγνώριση της κυριαρχίας τους στην περιοχή.⁶⁰ Επιπλέον, ο Αλή υποσχέθηκε να έχει τους ίδιους φίλους και εχθρούς με τους Σουλιώτες. Η συνθήκη αυτή δεν ήταν γραπτή, πραγματοποιήθηκε όμως με προφορική συμφωνία μεταξύ του Αλή πασά και του Κουτσουνίκα.⁶¹ Από ό,τι φαίνεται, ο λόγος αυτής της πράξης του Αλή ήταν να εξασφαλίσει τον τερματισμό του πολέμου με τους Σουλιώτες, προκειμένου να στραφεί στον πόλεμο του μουσουλμανικού στοιχείου στην Κορυτσά και την

⁵⁶ Περραιβός, ό.π., σ. 77-78

⁵⁷ Στο ίδιο

⁵⁸ Βλ. περισσότερα στο τρίτο κεφάλαιο

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 124

⁶⁰ Κραψίτης, ό.π., σ. 110

⁶¹ Κουτσουνίκα, ό.π., σ. 57

Καστοριά.⁶² Φαίνεται πως μακροπρόθεσμος στόχος του ήταν η υλοποίηση των σχεδίων του για επέκταση της επικράτειάς του.

Όποιοι και αν ήταν όμως οι απώτεροι σκοποί του Αλή πασά, δεν μπορεί να παραβλεφθεί πως πρόκειται για μια στιγμή υπεροχής των Σουλιωτών. Έχουν πετύχει να αναγνωριστεί η κυριαρχία τους. Έπειτα από εννέα έτη συμπλοκών με τον Αλή, υπερέχουν και μάλιστα όχι ύστερα από κάποια νίκη. Υπερέχουν επειδή ο αντίπαλός τους, τους αναγνωρίζει ο ίδιος. Το γεγονός ότι στη συνείδησή τους ο Αλή εξακολουθεί να είναι ένας πανούργος αντίπαλος, κάνει αυτή τους την υπεροχή ακόμη πιο σημαντική. Ο ύπουλος αντίπαλός τους και έχων πενταπλασίους αριθμητικά στρατιώτες, αναγνωρίζει την αξία τους.

Συνεπώς, η σχέση μεταξύ Σουλιωτών και Αλή Πασά, ήταν σαφέστατα σχέση διαρκούς ανταγωνισμού. Οι Σουλιώτες αποκαλούσαν τον Αλή -ακόμα και στην διαπροσωπική τους επικοινωνία- μεταξύ άλλων όρων και μάλιστα χυδαίων με υποτιμητικό περιεχόμενο και υβρεολόγιο, «σκυλί». Μαζί με τους χαρακτηρισμούς Ελλήνων και ξένων για τον Αλή, φαίνεται πως πέρασε και στους αμέσως επόμενους χρόνους σε συλλογές δημοτικών τραγουδιών ο όρος, όπου εντοπίζεται αντίστοιχος μειωτικός χαρακτηρισμός στον Αλή που αποδίδεται στους Σουλιώτες. Γεγονός που μαρτυρεί και την διάσταση των σχέσεων των Σουλιωτών με τον Αλή.⁶³

Η εχθρική αυτή σχέση όμως αλλάζει από το 1801 περίπου και μετά. Πρόκειται για την χρονιά κατά την οποία εντείνεται η πολιορκία του Σουλίου. Όπως αποδεικνύεται από την αλληλογραφία του Αλή Πασά, κάποιοι Σουλιώτες μπήκαν στην υπηρεσία του. Για την ακρίβεια, εμφανίζεται ο Κίτσος Μπότσαρης να βρίσκεται στην υπηρεσία του Πασά ως αρματολός του Ραδοβιζίου. Αυτός, βρίσκεται στο στρατόπεδο του Αλή και διαπραγματεύεται με άλλους Σουλιώτες αρχηγούς. Ένας άλλος είναι και ο Τούσας Ζέρβας. Ο Κίτσος Μπότσαρης κλείνει την επιστολή του προς τον Αλή γράφοντάς του: «σκλάβος σου, Κήτζο Μπότσαρης».⁶⁴ Ομοίως κλείνουν και άλλοι Σουλιώτες αρχηγοί που ανταλλάσσουν επιστολές με τον Αλή.

Σύμφωνα με τον νεότερο μελετητή, Δημήτρη Κουτσουνίκα ο οποίος είναι και απόγονος της φάρας των Κουτσουνικαίων, ο Κίτσος Μπότσαρης ήταν όντως στην υπηρεσία του Αλή Πασά, με απώτερο σκοπό, να μαθαίνει τα σχέδια του Αλή και να τα αποκαλύπτει στους υπόλοιπους Σουλιώτες. Γι' αυτό και ο Αλή, όταν κατάλαβε την κοροϊδία, ενέτεινε ακόμη περισσότερο την

⁶² Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Εστία, Αθήνα 2006, σ. 378-379

⁶³ Arnold Passow, *Ρωμαίικα τραγούδια. Popularia Carmina Graeciae Recentioris*, Λειψία 1860, σ. 162

⁶⁴ Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 215-216

πολιορκία του Σουλίου και προσπάθησε να εξουδετερώσει τους αρχηγούς των τριών μεγάλων φαρών του Σουλίου. Του Κίτσου Μπότσαρη, του Φώτου Τζαβέλλα και του Κουτσουνίκα.⁶⁵

Εκτός από τον Κίτσο Μπότσαρη, υπήρξαν και άλλοι Σουλιώτες που προσχώρησαν στο στρατόπεδο του Αλή Πασά. Έπειτα από την ανέγερση πύργων στα κυριότερα περάσματα του Σουλίου, η κατάσταση για τους Σουλιώτες έγινε δυσκολότερη καθώς ο Αλή πασάς τους έκοψε την τροφοδοσία. Σε αρτζουχάλι του Χασάν Τζαπάρη προς τον Αλή Πασά στις 16 Μαρτίου 1802, γίνεται λόγος για την εισχώρηση των Ζερβαίων και τον Κουτσουνικαίων στην υπηρεσία του πασά. Ο Χασάν Τζαπάρης εντούτοις, χαρακτηρίζει αμφότερους τους Ζερβαίους και τον Κουτσουνίκα ψεύτες («πέσφτες») γιατί εξακολουθούν να έχουν καλές σχέσεις με τον Πρόνιο της Παραμυθιάς και τον Νταλιάνη της Κονίσπολης.⁶⁶

Παρόλα αυτά, ο Τούσας και ο Τζήμα Ζέρβας συμφώνησαν με τον Αλή να ενταχθούν στην υπηρεσία του με αντάλλαγμα εκατό «χάρτζια».⁶⁷ Ο Κουτσουνίκας προέβη σε αυτόνομη συνεργασία με τον Αλή Πασά και εγκατέστησε τους άνδρες του στα ταμπούρια της Γλυκής. Μια περιοχή που βρίσκεται δυτικά του Σουλίου, όχι πολύ μακριά από αυτό.⁶⁸

Διαφαίνεται λοιπόν πως εκείνη την χρονική στιγμή οι Σουλιώτες λειτουργούσαν με διπλωματική επιδεξιότητα. Προσχωρούν στο στρατόπεδο του Αλή πασά με αντάλλαγμα την εξασφάλιση τροφής για αυτούς και τις οικογένειές τους. Ενδεχομένως να τους δόθηκαν και χρήματα από τον Αλή πασά.

Από ό,τι φαίνεται, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως η συμπεριφορά των Σουλιωτών παραπέμπει σε αυτή των αρματολών. Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον στοιχείο που όμως δεν αποτελεί στοιχείο της έρευνας. Ωστόσο θα μπορούσε να μελετηθεί εκτενέστερα σε άλλη εργασία. Όπως γνωρίζουμε, οι αρματολοί ήταν στην υπηρεσία των Τούρκων με σκοπό την δίωξη των κλεφτών και την εξασφάλιση της τάξης. Στις αρχές όμως του 18^{ου} αιώνα η φαινομενική αυτή σχέση υποταγής παρουσιάζει τις πρώτες σαφείς ενδείξεις πως οι αρματολοί συνεργάζονται με τους κλέφτες. Αυτό έγινε αντιληπτό στους Τούρκους οι οποίοι σταδιακά αφαίρεσαν τα αρματολίκια από τους Έλληνες και τα έδωσαν σε εξισλαμισμένους Αλβανούς, μέχρι που τελικά καταργήθηκαν ως θεσμός.⁶⁹

⁶⁵ Κουτσουνίκας, *Ο θρόνος*, σ. 99

⁶⁶ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 273-275

⁶⁷ Μισθοί, βλ. σχετικό λήμμα στο: Τουρκο-ελληνικό – ελληνοτουρκικό Λεξικό, *ό.π.*, σ. 115

⁶⁸ Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 279-282.

⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά, Βασίλης Σφυρόερας, «Οι αρματολοί», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΑ', σ. 154-156

Βέβαια, οι αρματολοί καλούνταν και κλέφτες από κάποιους Έλληνες και αντίστροφα, όπως και συνέβαινε και στην πραγματικότητα. Οι αρματολοί φαίνεται πως πέρα από τα προνόμια που έχαιραν από τις Οθωμανικές αρχές (προνόμια ανεξαρτησίας και απαλλαγή από φόρους), ήθελαν να λάβουν και προνόμια εθνικής ανεξαρτησίας διαφυλάσσοντας ακέραια την θρησκεία και τα έθιμα των Ελλήνων.⁷⁰

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως όταν κατά το 1797 ο αρματολός του Ασπροποτάμου Τρικάλων «Λάμπας» συνελήφθη από τα στρατεύματα του Αλή πασά, έστειλε μυστικό γράμμα στους Σουλιώτες με το οποίο τους καλούσε να φροντίσουν για την απελευθέρωσή του ως χριστιανοί και εκείνοι, με όποιον τρόπο μπορούσαν. Οι Σουλιώτες Λάμπρος Γούσης και Γιώργος Μπότσαρης αποφάσισαν να τον βοηθήσουν. Έτσι έστησαν ενέδρα και απελευθέρωσαν τον «Λάμπα». Για να τον προστατεύσουν τον έστειλαν κρυφά στην Πρέβεζα.⁷¹

Έπειτα ο ίδιος ο Αλή πασάς παρουσιάζεται να ζήτησε την βοήθεια των Δερβενιών για να αποκατασταθεί η επαπειλούμενη από τους αρματολούς ασφάλεια. Μόλις αυτό έγινε γνωστό, οι Σουλιώτες και οι αρματολοί κατάλαβαν τον κίνδυνο και άρχισαν μαζί να προετοιμάζονται για αντίσταση.⁷² Παρόλα αυτά, ο Αλή πασάς δεν μπόρεσε διαλύσει τα αρματολίκια μέχρι το 1820.⁷³

Η διπλωματική αυτή συμπεριφορά των Σουλιωτών συνεχίστηκε και με την φάρα των Ζερβαίων. Είναι πολύ πιθανό να ενέπαιζαν και εκείνοι με την σειρά τους τον Αλή πασά, όπως πίστευε ο Χασάν Τζαπάρης, καθώς μόλις εννέα μήνες πριν ο Αλή πασάς, προσπάθησε να εξαγοράσει τον Τζήμα Ζέρβα και εκείνος αρνήθηκε με πολύ «πατριωτικό» τρόπο:

*«Σ' ευχαριστώ Βεζύρη μου διά την αγάπην οπού έχεις εις εμένα, αλλά τα οκτακόσια πουγκιά παρακαλώ μη μου τα στείλεις, επειδή δεν ηξεύρω να τα μετρήσω, και αν ήξευρα, πάλιν δεν ήμουν ευχαριστημένος να σοι δώσω ούτε μίαν πέτραν της πατρίδος μου δι' αντιπληρωμήν, και όχι πατρίδα, ως φαντάζεσαι την τιμήν οπού μ' υπόσχεσαι, μ' είναι άχρηστος, πλούτος και τιμή εις εμέ είναι τα άρματά μου, με τα οποία φυλάττω, και τιμώ την πατρίδα μου, αθανατίζω και τ' όνομά μου».*⁷⁴

⁷⁰ Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833 Προτάσσεται η ιστορία του Αρματολισμού*, τμ. Α', Αθήνα 1940, σ. 3

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 24

⁷² Στο ίδιο, σ. 32

⁷³ Γιάννης Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μωριά 1714-1820, Ιστορική μελέτη μέσα από τις πηγές*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2020, σ. 38

⁷⁴ Κουτσονίκας, ό.π., σ. 96

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται πως ακόμα και ένα χρόνο πριν την πτώση του Σουλίου, (1802) οι Σουλιώτες εξακολουθούσαν να θεωρούν τον Αλή πασά βασικό αντίπαλό τους. Σίγουρα διαπραγματεύσεις με άλλους Σουλιώτες -αρχηγούς φαρών και μη- συνέβαιναν. Για παράδειγμα, ο Κίτσος Μπότσαρης, μόλις δύο μήνες πριν την τελική πτώση του Σουλίου, (1803) διαπραγματεύτηκε με τον Κουτσουνίκα και έτσι κατάφερε να απελευθερωθεί ο γιος του τελευταίου, Γιάννος, που ήταν όμηρος του Αλή πασά.⁷⁵

Είναι επίσης πολύ πιθανόν, το στράτευμα του Αλή Πασά ενδεχομένως και ο ίδιος, να υποπευόταν, αν όχι να ήταν σίγουροι πως οι Σουλιώτες τους ενέπαιζαν. Έναν μήνα πριν την παράδοση του Σουλίου (6 Νοεμβρίου 1803), ο Αμπάζ Τεπελένας (Ταχήρ Αμπάζης), ενημερώνει με κοινό αρτζουχάλι με τον Φώτο Τζαβέλλα, πως θα τον συνοδέψει από τα Γιάννενα στο Σούλι, προκειμένου εκείνος να ολοκληρώσει τις τελευταίες διαπραγματεύσεις. Η πρόταση της συνοδείας, αποδεικνύει το γεγονός πως δεν εμπιστευόταν τον Φώτο Τζαβέλλα.⁷⁶ Επιπλέον ο Φώτος θα άφηνε στον Αλή Πασά όμηρους την γυναίκα του και τα παιδιά του ως εγγύηση.

Ο Αλή και οι στρατιώτες του δεν διαψεύστηκαν καθώς ο Φώτος Τζαβέλλας στις 4 Δεκεμβρίου 1803, λίγες μέρες μόνον πριν την παράδοση του Σουλίου, έστειλε επιστολή στον Αλή Πασά, λέγοντάς του πως «η Πατρίδα του είναι πάνω απ' την οικογένεια του». Ο Αλή ήταν ελεύθερος να πράξει όπως θέλει, ακόμη και να φονεύσει τόσο την γυναίκα του όσο και τα παιδιά του. Ο Φώτος μαζί με άλλους συμπατριώτες του δεν θα παρέδιδε τα άρματά του. Αν το έκανε θα θεωρούνταν «δειλός» και «αναξιοπρεπής», σύμφωνα προς τα λεγόμενά του.⁷⁷

Η πράξη αυτή του Φώτου Τζαβέλλα, επιβεβαιώνεται και από άλλες μαρτυρίες: Όπως μας παραδίδει ο Λάμπρος Κουτσουνίκας, οι συνθήκες που έκλεισε ο ίδιος και ο Μπότσαρης με τον Αλή Πασά, θα οδηγούσαν στη διατήρηση της ανεξαρτησίας του Σουλίου καθώς στόχευαν στην αποφυγή επιθέσεων από τον Αλή. Ως φαίνεται, ο Φώτος Τζαβέλλας ήταν εκείνος που φέρθηκε συναισθηματικά, παραβίασε την συνθήκη και έδωσε το έναυσμα στον Αλή Πασά να επιτεθεί την τελευταία στιγμή.⁷⁸

Αξίζει όμως να σημειωθεί πως πίσω από αυτήν την έχθρα μεταξύ Σουλιωτών και Αλή Πασά, υπήρχε σε ορισμένες περιπτώσεις ένα είδος εμπιστοσύνης εκ μέρους του Αλή προς τους

⁷⁵ Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 341-344

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 363-364

⁷⁷ Χριστόφορος Περραιβός, ό.π., τμ. Β', Βενετία 1815, σ. 30

⁷⁸ Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία*, σ. 56-63, 71-72

Σουλιώτες. Είναι χαρακτηριστικό πως από το σύνολο των οπλαρχηγών του Σουλίου δεν υπήρξε ούτε ένας που να μην υπήρξε κάποια στιγμή αιχμάλωτός του. Ακόμα και μετά την επιστολή που του έστειλε ο Λάμπρος Τζαβέλλας και θα μπορούσε κάλλιστα να σκοτώσει το Φώτο, δεν το έκανε. Απλά τον φυλάκισε.⁷⁹

Δεν είναι λίγες οι στιγμές που οι Σουλιώτες γινόνταν και αδελφοποιητοί (βλάμηδες) με στρατιώτες του Αλή πασά. Αυτό, τους βοηθούσε στις πολεμικές τους επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η μάχη της Βρυτζάχας ή Βιρτζάχας στις 12 Ιουνίου του 1800. Ένα οροπέδιο στο χωριό Ζωτικό Ιωαννίνων που αποτελεί τμήμα της Λάκκας Σουλίου. Παραμονές της μάχης ο Ισλάμ μπέης⁸⁰ ή «Ισλάμ πρόνοιος» πρόδωσε το σχέδιο της επίθεσης στον αδελφοποιητό του Φώτο Τζαβέλλα και έτσι οι Σουλιώτες νίκησαν στην μάχη.⁸¹

Και ο ίδιος ο Αλή όμως δεν σταμάτησε να κηνυγά τους Σουλιώτες. Ακόμα και όταν πραγματοποιήθηκε η συμφωνία παράδοσης του Σουλίου και οι εναπομένουσες οικογένειες αποχώρησαν, ο Αλή έστειλε στρατό να τους συλλάβουν από τα μέρη στα οποία είχαν καταφύγει. Απόδειξη γι' αυτό αποτελούν τα γεγονότα στο Ζάλογγο και στο Σέλτσο.⁸²

Η σχέση αυτή μεταβλήθηκε κατά την προετοιμασία της ελληνικής επανάστασης. Οι μέχρι πρότινος αντίπαλοι από το 1820 και έπειτα γίνονται σύμμαχοι. Ο Αλή πασάς δεν αρκείται στο αξίωμά του ως πασάς της Ηπείρου και απειθεί στην Υψηλή Πύλη. Ουσιαστικά επαναστατεί. Πολλά άτομα του οικογενειακού του περιβάλλοντος παραδόθηκαν στον Σουλτάνο. Τα στρατεύματά του παρόλο που ενδυναμώθηκαν με 3.000 άνδρες του Πασά της Εύβοιας, αποσύρθηκαν. Την κρίσιμη αυτή στιγμή ο Μάρκος Μπότσαρης κάνει πρόταση στον Αλή να δεχθεί την βοήθεια των Σουλιωτών για να εκδιώξει τα σουλτανικά στρατεύματα. Μοναδικός όρος η επιστροφή των Σουλιωτών στην πολύπαθη και ιδιαίτερή τους πατρίδα. Ο Αλή είχε εκφράσει ανοιχτά την γνώμη του για τον Μάρκο λέγοντας: «Εκείνος εκεί ο σιωπηλός θα φάγη πολλήν Τουρκιά⁸³». Εννοώντας πως ο Μάρκος ήταν πονηρός και θα σκότωνε πολλούς Τούρκους.

Ο Μάρκος Μπότσαρης, μαζί με τους συμπολίτες του είχε τριπλό στόχο με την πρότασή του: α) Θα είχαν τώρα πια με το μέρος τους τον Αλή Πασά και δεν θα τους ενοχλούσε, β) Ο εχθρός

⁷⁹ Παπασταύρος, ό.π., σ. 136

⁸⁰ Τιμητικός τίτλος για τους αξιωματούχους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. σχετικά, Κριαράς, ό.π., τμ. ΙΑ', σ. 110

⁸¹ Περραιβός, Ιστορία Σουλίου, τμ. Α', (²1857), σ. 76

⁸² Περραιβός, Ιστορία Σουλίου, τμ. Β', (¹1815), σ. 39-44

⁸³ Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Σουλιώτες και Ρουμελιώτες καπεταναίοι του 1821 Αθανάσιος Διάκος, Μποτσαραιόι, Τζαβελαίοι, Ανδρούτσοι, Δυοβουνιώτες, Πανουργιάδες, Κομνάς, Χατζηπέτρος*, Βεργίνα, Αθήνα 2004, σ. 31

τόρα είναι κοινός και με αφετηρία τους το Σούλι, θα μπορούσαν να απομακρύνουν τον στρατό του Σουλτάνου από το κάστρο των Ιωαννίνων, γ) Θα ξεσηκώνονταν μαζί τους οι Στερεοελλαδίτες και οι Πελοποννήσιοι.⁸⁴

Η τελική συμφωνία πραγματοποιήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1820. Όροι της συμφωνίας ήταν να επιστρέψουν οι Σουλιώτες στην πατρίδα τους και να τους παραδοθεί ταυτόχρονα και το φρούριο της Κιάφας. Ακόμη ο Αλή θα τους έδινε 10.000 γρόσια και θα πλήρωνε επιπλέον κάθε Σουλιώτη και γενικότερα κάθε Έλληνα που θα πήγαινε με το μέρος του με το ποσό των 100 γροσίων μηνιαίως. Ως εγγύηση, ο Αλή έδωσε στους Σουλιώτες ως όμηρο τον εικοσιτετράχρονο εγγονό του Χουσεΐν, γιο του πρωτότοκου γιου του Μουχτάρ. Οι δε Σουλιώτες έδωσαν την σύζυγο του Μάρκου Μπότσαρη Χρυσούλα, μαζί με τα παιδιά του, τον αδελφό του Κώστα, την αδερφή του Δράκου, τον Κώστα Τζαβέλλα, τον Γεώργιο Ζέρβα, τον Ναστούλη Δαγκλή, τον Κίτσιο Κολιοδημήτρη και τον Κώστα Διαμάντη⁸⁵.

Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Στάθη, οι Σουλιώτες ανέμιζαν τον Αλή Πασά με την Ελληνική Επανάσταση και με αυτόν τον τρόπο η Υψηλή Πύλη, παραπλανήθηκε και θεώρησε πως κέντρο της Επανάστασης είναι η Ήπειρος και όχι η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα. Η συμφωνία αυτή με τον Αλή Πασά, έγινε κατόπιν μυστικής συνεννόησης με Φιλικούς που βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων.⁸⁶

Συνοπτικά, διαπιστώνεται όσον αφορά τις σχέσεις των Σουλιωτών με τον Αλή πασά, ότι αυτές ανάγονται από το 1791/1792. Καθ' όλο αυτό το διάστημα μέχρι και την κατάληψη του Σουλίου οι σχέσεις τους πέρασαν από πολλές εμπόλεμες εντάσεις και φάσεις. Ο Αλή έχει συγκεκριμένη άποψη για την γεωγραφική θέση και την σημασία της περιοχής, γεγονός που αποδεικνύεται στα λόγια του και στις πράξεις του. Τόσο μέσα από την επιστολογραφία του, όσο και από άλλες μαρτυρίες, προκύπτει ότι τον ενδιαφέρει πρωτίστως ο έλεγχος της περιοχής. Ξεκίνησε τις επιθέσεις προσπαθώντας να επεκτείνει την κυριαρχία του και ανήγαγε στην πορεία τον πόλεμο σε προσωπικό επίπεδο. Ο Αλή προσπάθησε να προσεταιριστεί Σουλιώτες,

⁸⁴ Φαγκρίδας, ό.π., σ. 90-92

⁸⁵ Στο ίδιο

⁸⁶ Βλ. σχετικά, Στάθης, «Τα σουλιώτικα απομνημονεύματα: διαπλοκές της ατομικής, τοπικής και εθνικής ταυτότητας», στο: Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, κ.ά., (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου 1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Αθήνα, (20-21 Μαρτίου 2019), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 77-103, εδώ σ. 99

χρησιμοποιεί διάφορους τρόπους και μεθόδους για να τους ελέγξει, όχι μόνο με επιδρομές, μάχες ή συνθήκες ειρήνης, αλλά χρησιμοποιώντας και δόλιους τρόπους.

Οι Σουλιώτες, στενά συνδεδεμένοι με την πατρίδα τους, δεν δεχόταν να υποταχθούν. Αποστασίες υπήρξαν. (Γεώργιος Μπότσαρης) Άλλες φαινομενικές (Κουτσονικαίοι, Ζερβαίοι) και άλλες όχι. Εκείνο που έχει σημασία είναι πως οι Σουλιώτες ήταν μια κοινότητα η οποία αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση για τους μετέπειτα αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης.

Για τον μεν Αλή, οι Σουλιώτες ήταν «κλεφτογιδάδες», «εχθροί», «άπιστοι», «επιτήδαιοι στα πολεμικά» και «ψεύτες» (αφού τον ενέπαιζαν). Από την άλλη, για τους Σουλιώτες ο Αλή αποτελούσε έναν «δόλιο», «ύπουλο», «πανούργο», «κλέφτη» κατακτητή και τύραννο. Τον συσχέτιζαν με «σκυλί» και τον αποκαλούσαν έτσι. Αξίζει να αναφερθεί πως ο χαρακτηρισμός που είναι κοινός τόσο για τον Αλή όσο και για τους Σουλιώτες, είναι ο όρος «άπιστος». Οι δύο αντίπαλοι αποκαλούσαν ο ένας τον άλλο «άπιστο» για διαφορετικούς βέβαια λόγους οι οποίοι ανάγονται στην θρησκεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΥΤΙΚΟΥΣ

Οι αγώνες των Σουλιωτών εναντίον του Αλή πασά, αναπαράγονται και στους Δυτικούς περιηγητές του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι επισκέπτονταν τον Αλή πασά. Μάλιστα κάποιοι από αυτούς βρέθηκαν στην υπηρεσία του ως διπλωμάτες καθώς η ανεξάρτητη πολιτική του Αλή, ενδιέφερε τις κυβερνήσεις τους. Η άποψή τους για το Σούλι και τους Σουλιώτες είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς οι καταγραφές τους αποτελούν τις πρώτες γραπτές πηγές πριν την πτώση του Σουλίου.

Την έχθρα λοιπόν μεταξύ Σουλιωτών και Αλή Πασά, αναπαράγουν με τις μαρτυρίες τους και οι ξένοι περιηγητές. Πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς, η άποψη των ξένων περιηγητών δεν αντιπροσωπεύει πλήρως τα γεγονότα, δεδομένου πως ο ίδιος ο Αλή προσπαθούσε να δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε οι ξένοι περιηγητές να σχηματίσουν καλή εντύπωση για εκείνον. Ο Αλή πίστευε ότι επιστρέφοντας στην χώρα τους, θα εξάπλωναν τη φήμη του, παρουσιάζοντάς τον, ως έναν επιτυχημένο μονάρχη.⁸⁷

Μεταξύ άλλων από τους σημαντικούς δυτικούς περιηγητές είναι ο Αμερικάνος στρατιωτικός διοικητής και διπλωμάτης William Eton (1764-1811). Ο Eton, βρέθηκε στην αυλή του Αλή πασά από το 1792, όταν άρχιζαν οι προετοιμασίες για την πρώτη πολιορκία του Σουλίου. Οι μαρτυρίες του είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς οι πληροφορίες προέρχονται είτε από τον ίδιο τον Αλή πασά, είτε από τον Έλληνα διερμηνέα του ο οποίος βρισκόταν και εκείνος στο παλάτι του Αλή μαζί με τον Eton.⁸⁸

Ο Eton, γράφει για τους Σουλιώτες πως συνεχίζουν να είναι ανεξάρτητοι, παρόλο που συχνά δέχονταν επίθεση από τους Τούρκους. Μας παραδίδει πως δέχθηκαν δεκαεπτά επιθέσεις και τις απέκρουσαν όλες.⁸⁹ Επιπλέον, μας ενημερώνει πως ο Αλή πασάς ζήτησε την βοήθεια των Σουλιωτών για να εκστρατεύσει εναντίον της Κορυτσάς. Περιγράφει την εξωτερική εμφάνιση των Σουλιωτών και παρουσιάζει τα ιδιαίτερα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, λέγοντας πως είναι ψηλοί, γεροδεμένοι, έχουν γενειάδα και μοιάζουν με ήρωες. Συγκεκριμένα, μας παραδίδει πως πάντα κουβαλούν όπλα και δεν τα βγάζουν από την ζώνη τους ούτε όταν κυκλοφορούν μέσα στο σπίτι τους. Το βράδυ βάζουν το πιστόλι τους κάτω από το μαξιλάρι τους. Κυκλοφορούν πάντα ανά δύο, ούτως ώστε αν κάποιος σκοτωθεί, ο άλλος να είναι μάρτυρας και να εκδικηθεί το θάνατό του.

⁸⁷ Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, «Όψεις της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά», *Ο Ερανιστής*, 19, (1993), σ. 136-187, εδώ 136

⁸⁸ Γεώργιος Παπαδόπουλος, *Η Σουλιώτικη Συμπολιτεία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 19

⁸⁹ William Eton, *A survey of the Turkish empire*, Cadell & Davies, London 1799, σ. 361

Αυτός είναι και ο λόγος που προσέχουν πολύ να μην βρεθούν σε διένεξη με κάποιον συμπατριώτη τους και τον σκοτώσουν, καθώς υπάρχει το έθιμο της αντεκδίκησης.⁹⁰ Αυτή ήταν η καθημερινότητά τους, ανεξάρτητα από δύσκολες περιόδους με μάχες.

Οι ισχυρισμοί του Eton –όσον αφορά τον πολεμικό εξοπλισμό των Σουλιωτών- αποδίδουν την πραγματικότητα, καθώς μέχρι και σήμερα, σε όσες οικίες οπλαρχηγών διασώζονται στο Σούλι, διακρίνονται ξεκάθαρα οι πολεμίστρες. Είναι προφανές πως η καθημερινότητα των Σουλιωτών ήταν συνυφασμένη με τον πόλεμο. Επιπροσθέτως, στους ισχυρισμούς του περί αντεκδίκησης παραλληλίζεται το τυπικό παράδειγμα της αντιπαλότητας των δύο μεγάλων Σουλιώτικων φαρών: Των Τζαβελλαίων και των Μποτσαραίων.

Ο Γάλλος διπλωμάτης Francois Charles Hugues Laurent Pouqueville, (1770-1838) ως εκπρόσωπος του Ναπολέοντα στην αυλή του Αλή πασά όπου και έμεινε εκεί για δέκα χρόνια, αφιερώνει επίσης αρκετές σελίδες του στους Σουλιώτες. Σημειώνει πως τα αγόρια των Σουλιωτών, από μικρή ηλικία αναθρέφονται με μίσος εναντίον των Τούρκων. Συγκεκριμένα γράφει πως *«Δεν υπάρχει δυνατότητα επιλογής σε κάτι άλλο πέρα από νίκη ή θάνατο ειδικά όταν βρίσκονται ανάμεσα σε εχθρούς όπως οι Τούρκοι»*. Πιστεύει πως οι Σουλιώτες δεν είχαν τίποτε να χάσουν ούτε και να ριψοκινδυνεύσουν. Μόνη επιλογή ήταν ο πόλεμος. Χαρακτηρίζει μάλιστα τους Σουλιώτες ως *«νεότερους Σπαρτιάτες»*, καθώς η φυλή των Σουλιωτών ήταν *«γεννημένη»* ελεύθερη.⁹¹

Επιπλέον, χαρακτηρίζει την κοινωνική οργάνωση των Σουλιωτών ως *«αρχέτυπο της βασιλείας ανάμεσα σε ανθρώπους ενωμένους σε κοινωνικό σύνολο»*. Το δε εσωτερικό του Τετραχωρίου *«Λίκνο της Δημοκρατίας»*. Μαζί με τα υπόλοιπα χωριά συγκροτούσαν μια ετοιμοπόλεμη συμμαχία η οποία βρισκόταν σε συνεχή διένεξη με τους Τούρκους η οποία σταματούσε ύστερα από φαινομενικές και προσωρινές ανακωχές. Είναι χαρακτηριστική η προσευχή των Σουλιωτών, όπου παρακαλούσαν τον Θεό, να τους χαρίζει οπλισμό από τις μάχες, μόνο και μόνο για να μπορούν να σκοτώνουν περισσότερους Τούρκους. Οι δε Τούρκοι θεωρούσαν πράξη ευσεβή το να σκοτώνουν Σουλιώτες. Ο Pouqueville παρόλα αυτά αποσαφηνίζει πως η ειδοποιός διαφορά μεταξύ Σουλιωτών και Τούρκων είναι πως οι πρώτοι δοξάστηκαν γιατί πολέμησαν υπέρ πατρίδος. Οι Τούρκοι είναι επίορκοι, σκληροί ενώ αρχικά παρουσιάζονται ως εγκάρδιοι. Χαρακτηρίζει μάλιστα τους Σουλιώτες *«παιδιά της ελευθερίας»*.⁹²

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 362-369

⁹¹ Πουκεβίλ, ό.π, σ. 192-204

⁹² Στο ίδιο, σ. 191-206

Ο Rouqueville κάνει λόγο και για την εργασία και το εμπόριο των Σουλιωτών, λέγοντας πως ήταν κάτι ξένο προς αυτούς. Το μόνο που ασχολούνταν εκτός από το σπαθί τους, ήταν η κτηνοτροφία. Κατά τον περιηγητή, περιφρονούσαν την εργασία. Επιδίδονταν σε ληστείες και αρπαγές. Είτε επρόκειτο για ληστείες αιγοπροβάτων, είτε όπλων. Τα τελευταία αποτελούν βασικό στοιχείο κάθε Σουλιώτη.⁹³

Ο εβραϊκής καταγωγής Πρώσος διπλωμάτης, Jacob Salomon Bartholdy (1779-1825) είναι ο ένας Ευρωπαίος περιηγητής ο οποίος άφησε μαρτυρίες που αφορούν γεωγραφικά στοιχεία και πληροφορίες για τον πολιτικό και οικονομικό βίο της Ελλάδας της εποχής (1803-1804). Ανάμεσα στις περιοχές που επισκέφθηκε ήταν και το Σούλι. Η άποψή του έχει μεγάλη βαρύτητα καθώς ήταν ο πρώτος περιηγητής ο οποίος βρέθηκε στο Σούλι σχεδόν έναν χρόνο μετά την πτώση του και όπως ο ίδιος γράφει, είχε την ευκαιρία «ιδίους όμμασι και επί τόπου» να καταγράψει αξιόπιστες πληροφορίες για το Σούλι.⁹⁴

Περιγράφει τους Σουλιώτες ως «ευεπίφορους στην βία και στην προσωπική τους έχθρα». Γι' αυτό άλλωστε δεν είναι λίγα τα περιστατικά αντεκδικήσεων μεταξύ των Σουλιωτών. Μάλιστα γνωρίζουν και οι ίδιοι αυτήν τους την αδυναμία και για να απαλλαγούν από αυτήν, υπακούνε σε έναν άγραφο νόμο, σύμφωνα με τον οποίο αν κάποιος σκοτώσει έναν Σουλιώτη, κατεδαφίζεται το σπίτι του και απαγορεύεται να το ξαναχτίσει. Για τον ίδιο λόγο κανένας Σουλιώτης δεν παρενέβαινε ως διαμεσολαβητής όταν βλέπει άλλους να τσακώνονται. Φοβόταν μήπως εμπλακεί στον καβγά και χάσει το σπίτι του. Τέτοιου είδους παρέμβαση επιτρεπόταν μόνο στις γυναίκες. Αντιθέτως, όταν τσακώνονταν οι γυναίκες και πάλι δεν επιτρεπόταν στους άνδρες να πάρουν το μέρος κάποιας στο πιθανό ενδεχόμενο να σκοτωθεί κάποια. Ειδικά ο θάνατος μιας γυναίκας με τέτοιο τρόπο, τιμωρούνταν πολύ αυστηρότερα σε σχέση με το θάνατο ενός άνδρα, με το σκεπτικό ότι η γυναίκα αυτή θα μπορούσε να προσφέρει άρρενες απογόνους στο Σούλι.⁹⁵

Η καθημερινότητά τους ήταν πολύ συγκεκριμένη καθώς ο τόπος είναι άγονος. Κατά τον Bartholdy, δεν κάνουν εμπόριο και απεχθάνονται τις χειρωνακτικές εργασίες όπως την καλλιέργεια των χωραφιών και προτιμούν να επιδίδονται σε ληστρικές επιδρομές και συγκεκριμένα στις ζωοκλοπές. Υπάρχει όμως αμφιβολία αν όντως κλέβουν ζώα από τους συμπατριώτες τους γιατί έτσι έρχονται σε αντίθεση με τη χριστιανική τους πεποίθηση. Γι' αυτό στρέφονται στην ζωοκλοπή

⁹³ Στο ίδιο, σ. 192-205

⁹⁴ J.L.S Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, Απόδοση Φώντας Κονδύλης, Εκάτη, Αθήνα 1993, σ. 257

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 267

από κάποιον μουσουλμάνο. Πράξη από την οποία αντλούν μεγάλη ευχαρίστηση σύμφωνα με την πληροφορία.⁹⁶

Αναφορικά με τους πολέμους τους με τον Αλή πασά, χαρακτηρίζει τους Σουλιώτες «θαρραλέους» και «τολμηρούς» οι οποίοι ήταν το εμπόδιο στην επιθυμία του Αλή να διοικήσει την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία. Μας πληροφορεί σχετικά με τις προσπάθειες του Αλή να κυριεύσει το Σούλι από το 1792. Μετά την ήττα του στη μάχη της Κιάφας αναγκάστηκε να προτείνει στους Σουλιώτες ταπεινωτική συνθήκη ειρήνης η οποία και έγινε αποδεκτή⁹⁷. Προσεταιρίστηκε τον γενάρχη των Μποτσαραίων Γιώργη, ο οποίος πίστεψε τον Αλή ότι θα του έδινε πάλι τα πρότερα αξιώματά του στο Σούλι και θα εκτόπιζε τον Φώτο Τζαβέλλα. Για τον Bartholdy, η ανυπαρξία ομόνοιας αποτελεί και τον λόγο που τελικά το Σούλι έπεσε. Αν υπήρχε αυτή ο Αλή δεν θα κατάφερνε ποτέ να το καθυποτάξει. Γιατί οι στρατιώτες του, όσο υπεράριθμοι και αν ήταν συγκριτικά με τους Σουλιώτες, δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν την πολεμική δεινότητα των τελευταίων. Δεν ήταν λίγες οι φορές που και οι ίδιοι τους φοβόταν. Συγκεκριμένα όταν ο Αλή διέκοψε τον ανεφοδιασμό του Σουλίου, ο Bartholdy μας παραδίδει χαρακτηριστικά το εξής επεισόδιο: Κάποιες γυναίκες μαζί με τους άντρες τους πήγαν στην Πάργα για να πάρουν τρόφιμα και νερό. Οι Τούρκοι τους κατάλαβαν αλλά δεν αντέδρασαν, παρά μόνο τους παρενοχλούσαν.⁹⁸

Ο Bartholdy επίσης επισημαίνει τη δυσκολία του Αλή να κυριεύσει το Σούλι. Ξόδεψε το ποσό των τεσσάρων εκατομμυρίων γροσίων μέχρι να καταφέρει τελικά τον σκοπό του. Δεν διευκρινίζεται πού ακριβώς ξοδεύτηκε αυτό το ποσό, προσωπικά ωστόσο φρονώ, πως θα χρησιμοποιήθηκε είτε για την αγορά πολεμικού υλικού, είτε για να εξαγοράζει τους συμμάχους των Σουλιωτών. (Αγάδες και μπέηδες των γύρω περιοχών)⁹⁹

Ο Βρετανός γιατρός Henry Holland (1788-1873), προσωπικός γιατρός του Αλή πασά, επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1812 και υποστηρίζει πως ακόμα και όταν ο Αλή κρατούσε όμηρο τον Φώτο Τζαβέλλα, οι Σουλιώτες δεν πτοήθηκαν καθόλου. Αντιθέτως, έγιναν πιο αποφασιστικοί γιατί ήξεραν πως δεν μπορούσαν να περιμένουν οίκτο από εκείνον. Επιβεβαιώνει δε, τις προσπάθειες

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 268-269

⁹⁷ Ο Αλή θα παραχωρούσε στους Σουλιώτες όλη την περιοχή έως 6 μίλια από τα Γιάννενα. Θα αφήνονταν ελεύθεροι όλοι οι αιχμάλωτοι και επιπλέον θα τους πλήρωνε λύτρα 5.000 γρόσια για την απελευθέρωση των Τουρκαλβανών αιχμαλώτων των Σουλιωτών

⁹⁸ Bartholdy, ό.π., σ. 272-283

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 275

του Αλή να δωροδοκήσει τους κυριότερους αρχηγούς των Σουλιωτών. Είναι αξιοσημείωτη η άποψή του, σχετικά με το λόγο που ο Αλή επιμένει να επιτίθεται στους Σουλιώτες. Ανάγει τις διαφορές τους σε προσωπικό επίπεδο. Πιστεύει πως είναι στοιχείο της προσωπικότητας του Αλή πασά, να είναι εκδικητικός και ανυποχώρητος σε όσους του ξέφυγαν. Προσπαθεί να τους ελκύσει με παντοίους τρόπους, πάντα με ευγένεια και τα θύματά του αποχωρούν προσωρινά ικανοποιημένα.¹⁰⁰

Για τον Holland, οι Σουλιώτες είναι μια «συμμορία ληστών» οι οποίοι έχουν οργανωθεί σε μια πρόχειρη κοινωνική ζωή με κάποιες χαρακτηριστικές αρετές. Επιβεβαιώνει και εκείνος τις αρπαγές και τις ληστείες στις οποίες επιδίδονταν οι Σουλιώτες. Ισχυρίζεται όμως πως αυτές γίνονται από συνήθεια δεδομένου πως συνεχώς έπρεπε να αγωνιστούν για να ζήσουν γιατί ποτέ δεν υποτάχτηκαν στην Τούρκικη εξουσία. Αυτός ήταν και ο λόγος που σπάνια επισκέπτονταν το Σούλι κάποιος. Ακόμα και αν επρόκειτο για φίλο των Σουλιωτών.¹⁰¹

Κατά τον Βρετανό διπλωμάτη και στρατιωτικό William Martin Leake, (1777-1860) οι Σουλιώτες είδαν στο πρόσωπο του Αλή, τον πιο επικίνδυνο εχθρό. Ανασταλτικό παράγοντα στην υπόταξή τους από τον Αλή ήταν η αποστασία του Μπότσαρη. Η καθοριστική συμβολή των γυνικών του Σουλίου ήταν εκείνη που πολλές φορές έσωσε το Σούλι από την κατάκτηση. Αν δεν ήταν αυτές να μεταφέρουν πυρομαχικά (μπαρουτόβολα από την Πάργα), προμήθειες, ακόμα και νερό στους πολεμιστές, το Σούλι θα είχε υποταχθεί πολύ πιο νωρίς. Πιστοποιεί πως κάποιες Σουλιώτικες φάρες (Ζερβαίοι) εισχώρησαν στην υπηρεσία του Αλή, όχι όμως παράλληλα με τον πόλεμο τους εναντίον του. Η εισχώρηση πραγματοποιήθηκε δύο μήνες μετά την άλωση του Σουλίου. Ακόμη όμως και όταν αυτό χάθηκε κάποιες φάρες, συνέχισαν να πολεμούν τον Αλή Πασά. Τόση ήταν η αποστροφή τους προς το πρόσωπό του. Συμφώνησαν με τους Ρώσους και ένα σώμα τετρακοσίων Σουλιωτών υπό τον Μπότσαρη, βοήθησαν άλλους μπέηδες της Τσαμουριάς που έκαναν επιθέσεις ενάντια στον Αλή Πασά, κατά το 1804.¹⁰²

Μέσα από τις μαρτυρίες του Leake –όπως και στις αναφορές των άλλων περιηγητών– διαφαίνεται η πολεμική ανωτερότητα των ανδρών του Σουλίου, σε σχέση με τους στρατιώτες του Αλή πασά. Εννέα μήνες πριν την άλωση του Σουλίου, οι Σουλιώτες συνέχιζαν να αμύνονται υπερασπιζόμενοι την πατρίδα τους. Στη διάρκεια αυτών των μηνών πέθαναν περίπου είκοσι πέντε

¹⁰⁰ Henry Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Τολίδης, Αθήνα 1989, σ. 232-234

¹⁰¹ Στο ίδιο

¹⁰² William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, Rodwell, Λονδίνο 1835, τμ Α', σ. 248-258

Σουλιώτες ενώ από το στράτευμα του Αλή χάθηκαν 3.800 άνδρες. Ο αριθμός των τραυματιών δεν είναι ακριβής, φαίνεται όμως πως θα ήταν υψηλός.¹⁰³

Ο Λόρδος Μπάιρον (1788-1824), Άγγλος ποιητής πολιτικός και φιλέλληνας, επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1809. Για να συναντήσει τον Αλή πασά, ταξίδεψε μέχρι το Τεπελένι. Χαρακτηρίζει τον Αλή ως μεγάλο αρχηγό ο οποίος όμως έχει «αιματηρό χέρι». Οι Σουλιώτες ήταν εκείνοι οι οποίοι άντεξαν πόλεμο ετών και όπως ο ίδιος έγραψε *«περιφρονούσαν τον Αλή και απ' τις βραχώδεις των σκοπιές πόλεμο προκαλούσαν και στο χρυσάφι μοναχά κάποτε υποχωρούσαν»*. Ο Μπάιρον δημιούργησε μια σχέση φιλίας αλλά και εμπιστοσύνης με τους Σουλιώτες καθώς μόλις έφτασε στην Ελλάδα, το τούρκικο πολεμικό πλοίο στο οποίο επιβιβαζόταν, έπεσε σε τρικυμία και προσάραξε στην σημερινή Αμμουδιά Πρέβεζας.¹⁰⁴ Εκεί βρισκόταν Σουλιώτες οι οποίοι τον υποδέχτηκαν εγκάρδια. Από τότε μέχρι και το τέλος της ζωής του είχε πολύ καλή σχέση με τους Σουλιώτες.¹⁰⁵

Κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου, ο Μπάιρον συγκρότησε τον δικό του στρατό, οποίος αποτελούνταν από 500 Σουλιώτες, έχοντας αρχηγούς ξακουστούς πολέμαρχους του Σουλίου. Τον Κίτσο Τζαβέλλα, τον Νότη Μπότσαρη και τον Φωτομάρα. Μάλιστα ο ίδιος φορούσε την Σουλιώτικη φορεσιά κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Μεσολόγγι.¹⁰⁶

Ο Άγγλος θεολόγος, ιστορικός και συγγραφέας Thomas Smart Hughes (1786-1847) ήρθε στην Ελλάδα το 1812 και παρέμεινε για δύο χρόνια. Στα Γιάννενα έμεινε έξι μήνες και γνώρισε τον Αλή πασά. Έτσι συνέλεξε πολλές πληροφορίες για τους Σουλιώτες. Χαρακτηρίζει τους τελευταίους πολεμοχαρείς σε ακραίο βαθμό και απόλυτα προσκολλημένους με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Η σύνδεση που έχουν τους επηρεάζει και συναισθηματικά στις πράξεις τους. Κατά τον Hughes θα συνέχιζαν να είναι ανεξάρτητοι αν δεν παρασύρονταν από τα πλούτη του Αλή. Παρομοιάζει και εκείνος -όπως ο Rouqueville- τους Σουλιώτες με «αρχαίους Σπαρτιάτες» που δεν νοιάζονται για τον αριθμό των εχθρών, αλλά μόνο για το πού είναι ο εχθρός και πως μπορεί να νικηθεί.¹⁰⁷

Υποστηρίζει πως οι Σουλιώτες δεν ήταν μόνο οι καλύτεροι στρατιώτες στις τάξεις των εχθρών του Αλή, αλλά επιπλέον κατείχαν το κυριότερο σημείο στην επικράτεια της κυριαρχίας

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 526

¹⁰⁴ Παλαιότερη ονομασία: Σπλάντζα

¹⁰⁵ Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 25-28

¹⁰⁶ Στο ίδιο

¹⁰⁷ Hughes, ό.π., σ. 125-126

του. Είναι τόσο εντυπωσιασμένος από τους Σουλιώτες που χαρακτηρίζει τον ίδιο τον Φώτο Τζαβέλλα «Έκτορα της νέας Τροίας». Για τις Σουλιώτισσες πιστεύει πως είναι ανώτερες των ανδρών του Σουλίου ως προς την ανδρεία που επέδειχαν. Συμμετείχαν πρόθυμα στους πολέμους, ήταν υπεύθυνες για τον ανεφοδιασμό των ανδρών και ήταν εκείνες που φρόντιζαν τους πληγωμένους. Τις αποκαλεί «αμαζόνες», παρουσιάζοντας ταυτόχρονα ως πιο γενναία από αυτές την Μόσχω Τζαβέλλα, σύζυγο του Λάμπρου Τζαβέλλα και μητέρα του Φώτου.¹⁰⁸

Ο Hughes εκφράζεται με σεβασμό και δέος για τους Σουλιώτες και την γενναιότητά τους. Μεγάλο μέρος του έργου του είναι αφιερωμένο στα χαρακτηριστικά των Σουλιωτών και στους πολέμους που έκαναν εναντίον του Αλή.

Ο Ελβετός μηχανικός και αξιωματικός του αγγλικού στρατού Charles Philip de Bosset (1773-1845), έγραψε για τους Σουλιώτες πως είναι μια δύναμη αποτελούμενη από 1.500-2.000 ανδρείους και πατριώτες πολεμιστές. Ζούσαν ήσυχα στην γενέτειρά τους που αποτελούσε το «καταφύγιο της ελευθερίας». Οι ίδιοι φρόντιζαν να μείνει αυτό το καταφύγιο στα χέρια τους και να μην υποταχθεί στον Αλή πασά. Χαρακτηρίζει τους πόλεμους που έκαναν με τον τελευταίο «φημισμένους». Πιστεύει πως ο Αλή είχε κουραστεί να βλέπει τον συγκεκριμένο τόπο να είναι ανένταχτος στην επικράτεια του και έκανε τολμηρές προσπάθειες με αξιοσημείωτες προετοιμασίες να το υποτάξει.¹⁰⁹

Μέσα από τα κείμενά του προκύπτει ότι οι ίδιοι οι Σουλιώτες εγκατέλειψαν το Σούλι και έμειναν στην άκρη του κάμπου. Ο Αλή ήλπιζε πως επειδή ο κάμπος ήταν άνυδρος, γρήγορα θα παραδίδονταν. Όταν έβλεπε πως αυτό δεν γινόταν έχτισε φρούρια στην περιοχή στην προσπάθειά του να ανακόψει τον ανεφοδιασμό σε τρόφιμα και νερό. Τελικά οι Σουλιώτες έχασαν την πατρίδα τους αφού «έχυσαν στα βράχια της, τόσο το δικό τους αίμα όσο και των επιτιθέμενών τους». Ένα μήνα μετά την ανατίναξη του ναού της Αγίας Παρασκευής από τον Σαμουήλ (Ιανουάριος 1804), ο Αλή εξοργισμένος αποφάσισε να μην επιτρέψει την ήσυχη έξοδο των Σουλιωτών και να πάρει εκδίκηση. Αυτός είναι και ο λόγος που έστειλε στρατό στο Σέλτσο και στο Ζάλογγο να σκοτώσουν όσους Σουλιώτες είχαν διαφύγει. Η εκτίμηση του de Bosset είναι πως αν οι Σουλιώτες ήταν περισσότερο ενωμένοι και είχαν ένα οργανωμένο σχέδιο δράσης εναντίον του Αλή θα ήταν ακόμη

¹⁰⁸ Στο ίδιο

¹⁰⁹ Charles Philip de Bosset, *Parga and the Ionian Islands*, London 1820, σ. 216-217

ελεύθεροι. Κατά την εκτίμησή του τα τεχνάσματα του Αλή και οι ψεύτικες υποσχέσεις οδήγησαν στην τελική πτώση του Σουλίου.¹¹⁰

Μέσα από τα κείμενα του de Bosset, διαφαίνεται μια άλλη υπόσταση των Σουλιωτών. Αυτή των ήσυχων ποιμένων που απλώς υπερασπίζονται την πατρίδα τους. Δεν αναφέρονται καθόλου στο κείμενό του οι ληστείες που έκαναν οι Σουλιώτες για να ζήσουν ή οι αρπαγές ζώων. Επιπλέον παρουσιάζεται και ένα ακόμη στοιχείο. Προκύπτει ο λόγος που ο Αλή πασάς -έπειτα από την συνθήκη ειρήνης του 1803- συνέχισε τις επιθέσεις εναντίον τους. Ο λόγος της αντεκδίκησης. Ενδεχομένως ο Αλή να ήθελε να συνεχίσει την επίθεση εναντίον των Σουλιωτών ανεξάρτητα από την πράξη του Σαμουήλ. Αυτό δεν είναι γνωστό. Είναι όμως γεγονός πως ο Σαμουήλ και όλοι όσοι είχαν απομείνει στο Σούλι με την ενέργειά τους αυτή, πυροδότησαν την οργή του Αλή.

Ο πρώτος βαρόνος του Houghton, ποιητής, πολιτικός και λογοτέχνης Richard Mochton Mielnes (1809-1885), βρέθηκε στην Ήπειρο μετά το 1831, έπειτα από το πέρας των σπουδών του. Στα κείμενά του αναφέρεται στη «Δημοκρατία του Σουλίου». Για τους Σουλιώτες πίστευε πως είναι βουνίσιοι επιδρομείς με κάποιες ιδιαιτερότητες στους τρόπους και στην γενικότερη συμπεριφορά, οι οποίοι ωστόσο είχαν καταφέρει να αποκτήσουν μια διαχρονική φήμη και έγιναν αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της νεότερης Ευρώπης. Για τον Mielnes, η διάκρισή τους αυτή, οφείλεται στα επιθετικά μέτρα του Αλή πασά και στο πάθος των Σουλιωτών να υπερασπιστούν τον τόπο τους. Η επιθυμία του Αλή πασά να τους κατακτήσει, προκαλούσε την έντονη επιθυμία της άλλης πλευράς να αμυνθούν. Είναι χαρακτηριστική η άποψή του πως οι Σουλιώτες μαθαίνουν παιδιόθεν να μισούν τον Αλή και να τον πολεμούν.¹¹¹

Ο Mielnes υποστηρίζει πως οι Σουλιώτες διαφέρουν στον τρόπο ζωής τους από τους υπόλοιπους κλέφτες που δρούσαν εκείνη την εποχή στα βουνά της Ελλάδας.¹¹² Πιο συγκεκριμένα, είναι εντονότερος ο βαθμός της κλέφτικης δράσης τους και είναι αμερόληπτοι όταν διεξάγουν τις κλέφτικες επιχειρήσεις τους. Στοιχείο που ήταν αναγκαίο επακόλουθο αφού κατείχαν μια τόσο μεγάλη σε έκταση περιοχή (εξήντα έξι χωριά). Παρόλο όμως που ταυτίζει τους αγώνες των Σουλιωτών με εκείνους όλων των Ελλήνων για την ελευθερία τους, διακρίνει σ' αυτούς ένα μεγάλο μειονέκτημα. Οι ίδιοι άνθρωποι που δεν δίστασαν να πετάξουν τα παιδιά τους από τον γκρεμό -για να μην σκλαβωθούν- είναι πάλι οι ίδιοι που ζήτησαν από τον μεγαλύτερο πολέμαρχό τους Φώτο

¹¹⁰ Στο ίδιο

¹¹¹ Richard Mochton Mielnes, *Memorials of a tour in some parts of Greece Chiefly poetical*, Brandbury and Evans, London 1834, σ. 55

¹¹² Βλ. περισσότερα, Βασίλης Σφυρόερας, «Οι κλέφτες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΑ', σ. 151-154

Τζαβέλλα, να εξοριστεί από το Σούλι, όπως τους το ζήτησε ο πασάς. Όλη η ανδρεία που έδειξαν έρχεται σε αντίθεση με αυτήν την ενέργεια. Εξηγείται όμως σε ικανοποιητικό βαθμό η αντίδραση του Τζαβέλλα να συνάψει συμφωνίες με τον ίδιο τον Αλή.¹¹³

Ο Άγγλος συγγραφέας και ζωγράφος Edward Lear (1812-1888), επισκέφθηκε το Σούλι το 1849. Πριν φτάσει, είχε διαβάσει τα προαναφερόμενα περιηγητικά κείμενα των Leake –με τον οποίο ήταν και προσωπικοί φίλοι-, Hughes, Holland και Byron.¹¹⁴ Χρησιμοποιεί βαρύγδουπες εκφράσεις στο λεξιλόγιό του. Αποκαλεί τους Σουλιώτες «ήρωες» οι οποίοι πριν σαράντα χρόνια εξοντώθηκαν ή εξορίστηκαν από τον τύραννο Αλή πασά. Ο τελευταίος, χρησιμοποίησε πολλά τεχνάσματα για να έχει στην κατοχή του το οχυρό του Σουλίου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Lear –όπως και ο Charles Philip de Bosset- τρεις φορές χαρακτηρίζει το Σούλι «αιματοβαμμένο». Μάλιστα ισχυρίζεται πως κάθε σπιθαμή αυτού του τόπου είναι ποτισμένη με αίμα.¹¹⁵

Ο Lear ως ζωγράφος, φιλοτεχνεί το έργο του με τέσσερις υδατογραφίες από την ευρύτερη περιοχή του Σουλίου, οι οποίες σήμερα βρίσκονται στην βιβλιοθήκη Houghton του πανεπιστήμιου Harvard καθώς και στην Γεννάδειο βιβλιοθήκη. Πρόκειται για υδατογραφίες της κοιλάδας του Σουλίου και του κάστρου της Κιάφας. Η υδατογραφία που απεικονίζει τους βράχους του Σουλίου βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη στο Εδιμβούργο. Ακόμη απεικονίζει τους εξόριστους Σουλιώτες στην Κέρκυρα.¹¹⁶

Παρόλο που ο Lear επισκέφθηκε το Σούλι πολύ αργότερα από την κατάκτησή του –όταν η Ελλάδα ήταν πια ανεξάρτητη- οι απόψεις του είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Προκύπτει ότι 46 χρόνια μετά, όλα όσα συνέβησαν ήταν τόσο έντονα και βίαια που ευαισθητοποιούν τον επισκέπτη.

Εκτός από τον Lear, υπάρχουν και άλλοι καλλιτέχνες οι οποίοι είτε εντυπωσιάστηκαν από το Σούλι και το αποτύπωσαν στα έργα τους, είτε το αποτύπωσαν ως αντάλλαγμα απεικόνισης μνημείων και τοπίων στην χρηματοδότηση του ταξιδιού τους από Άγγλους περιηγητές. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο Γάλλος ζωγράφος και φιλέλληνας Louis Dupre (1789-1837). Επισκέφθηκε αρκετές περιοχές της Ελλάδας κατά το 1819 ανάμεσά στις οποίες η Ήπειρος και η Κέρκυρα στην

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 56-58

¹¹⁴ Αναστάσιος Παπασταύρος, *Edward Lear ζωγραφίζοντας την Ήπειρο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Απειρωτών, Ιωάννινα 2014, σ. 94

¹¹⁵ Edward Lear, *Journals of a landscape painter in Albania & Illyria*, Bentley, London 1852, σ. 358-360

¹¹⁶ Παπασταύρος, ό.π., σ. 96-104

οποία είχαν καταφύγει οι εξόριστοι Σουλιώτες μετά το 1803. Ο Dupre ζωγράφισε σε ελαιογραφία τρία έργα αναφερόμενα στους Σουλιώτες από το σύνολο των σαράντα.¹¹⁷

Ο Γάλλος ρομαντικός ζωγράφος Ary Scheffer (1795-1858) εμπνεύστηκε και εκείνος από τους αγώνες των Σουλιωτών. Μάλιστα το έργο του με τίτλο «Οι Σουλιώτισσες» το οποίο παριστάνει τις Σουλιώτισσες στο Ζάλογγο, έκανε παγκόσμια γνωστή την θυσία των γυναικών και βρίσκεται στο Παρίσι στο μουσείο του Λούβρου. Ο Scheffer έχει δημιουργήσει και άλλα έργα που σχετίζονται με το Σούλι.¹¹⁸

Ο Ιταλός Ludovico Lipparini (1800-1856) είναι και εκείνος ένας από τους ζωγράφους οι οποίοι εμπνεύστηκαν από την επανάσταση του '21. Δημιούργησε έργα σχετικά με το θάνατο του Λάμπρου Τζαβέλλα, τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη, και τον όρκο του Λόρδου Byron πάνω από τον τάφο του Μάρκου Μπότσαρη.¹¹⁹

Επίσης ο Γάλλος ζωγράφος Eugene Delacroix (1798-1863) εμπνεύστηκε ομοίως από τους Σουλιώτες. Στα σημαντικότερα έργα του κατατίθενται «Οι Σουλιώτες με τους φορεσιές τους», «Ο Χορός των Σουλιωτών» και «Ο Σουλιώτης».¹²⁰

Η προσφορά των γυναικών του Σουλίου αναγνωρίστηκε και από καλλιτέχνες οι οποίοι αποτύπωσαν στα έργα τους τα κατορθώματα των Σουλιωτισσών. Για παράδειγμα ο ολλανδικής καταγωγής ζωγράφος Ary Scheffer μάρτυρας των γεγονότων εκείνης της περιόδου (1795-1878), εντυπωσιάστηκε από τους Σουλιώτες και τις Σουλιώτισσες και δημιούργησε έργα του σε αυτές, όπως τους Σουλιώτες να πολεμούν ή τις Σουλιώτισσες. Ο Pinet Claude (1765-1811), ο Θεόφιλος (1870-1934), ο Γεώργιος Μηνιάτης (1823–1895) ζωγράφοι του 19^{ου} αιώνα, αποτύπωσαν τον Χορό του Ζαλόγγου.¹²¹

Σκηνές μάχης, φορεσιές, τοπία και γυναίκες είναι κοινά θέματα που απασχολούν καλλιτέχνες ανεξαρτήτου εθνικότητας και τα απεικονίζουν ρεαλιστικά.

Συνοπτικά, η πρόσληψη των Σουλιωτών στους δυτικούς για την υπό μελέτη περίοδο, είναι πως οι Σουλιώτες είναι πολεμοχαρείς. Οι πράξεις τους όμως δικαιολογούνται και καθιερώνονται ως δίκαιοι με την έννοια της προστασίας. Στα κείμενα των δυτικών περιηγητών, οι Σουλιώτες

¹¹⁷ Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 35-36

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 37

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 38

¹²⁰ Στο ίδιο

¹²¹ Βλ. περισσότερα για τη γυναίκα στο Σούλι, σ. 43-45

αποτυπώνονται ως τολμηροί και άφοβοι πολεμιστές, οι οποίοι προκειμένου να διατηρήσουν την πατρίδα τους ελεύθερη, απήφησαν ακόμη και την οικογένειά τους.

Οι περισσότεροι από τους περιηγητές, χαρακτηρίζουν τους Σουλιώτες «ληστές». Αυτός ο χαρακτηρισμός ωστόσο, δεν φαίνεται να μειώνει την αξία των Σουλιωτών. Οι δυτικοί θαυμάζουν την πολεμική τους δεινότητα και την αντοχή τους στις συνεχείς προσπάθειες του Αλή να τους υποτάξει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ – Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΥΠΟΛΟΙΠΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΕΣ

3.1 ΟΙ ΣΟΥΛΙΩΤΕΣ ΩΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ

Οι Σουλιώτες μέσα από την καθημερινότητά τους, τους διαρκείς αγώνες επικράτησης στον Αλή πασά και την μετέπειτα συμμετοχή τους στην Επανάσταση, διαμόρφωσαν κάποια στοιχεία τα οποία τους καθόρισαν και τους έκαναν να έχουν την ιδιαίτερή τους ταυτότητα.

Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά τους αποτυπώνονται στην πολεμική τους τακτική, η οποία ήταν μια διαρκής προσπάθεια προσαρμογής των αντιπάλων στο σουλιώτικο πολεμικό σχέδιο. Ο πρώτος κανόνας που χρησιμοποιούνταν συνήθως από τους Σουλιώτες ήταν ο αιφνιδιασμός τη νύχτα. Κατεξοχήν εξοικειωμένοι νυχτόβιοι άνθρωποι εκμεταλλεύτηκαν προς όφελός τους το μειονέκτημα των Τούρκων αντιπάλων τους. Για τον λόγο αυτό, ο στρατός του Αλή πασά, τους απέδωσε τον χαρακτηρισμό: «Νυχτερινά δαιμόνια». Παράλληλα με αυτή την τακτική, οι Σουλιώτες φρόντιζαν να είναι και οι ίδιοι δυσδιάκριτοι μέσα στη νύχτα. Φρόντιζαν ώστε η φορεσιά τους να μοιάζει με το χρώμα της γης και επιπλέον κάλυπταν με την κουκούλα της κάπας τους το κεφάλι, ώστε να μην ξεχωρίζει αυτό από το υπόλοιπο σώμα.¹²²

Τα βήματά τους σπάνια γινόταν αντιληπτά και προχωρούσαν αραιωμένοι προτάσσοντας μόνο τα πλάγια σημεία των σωμάτων τους στον εχθρό. Είχαν καταλάβει ότι με αυτόν τον τρόπο, ένας ενδεχόμενος τραυματισμός δεν θα μπορούσε να αποβεί μοιραίος για τη ζωή τους. Το τέχνασμα αυτό σε συνάρτηση με το ότι πολεμούσαν σε ευθεία γραμμή ακροβολισμού, έδινε την ψευδαίσθηση στους εχθρούς ότι είναι πολλοί περισσότεροι από ό, τι στην πραγματικότητα.¹²³

Στον πόλεμο τους βοηθούσε σε μεγάλο βαθμό και το πνεύμα ομοψυχίας και φιλίας μεταξύ τους. Με τη μέθοδο αυτή, προφύλασσαν ο ένας τον άλλον στις μάχες και ταυτόχρονα προσπαθούσαν να μην υπάρχει κενός χώρος όπου θα μπορούσε ο εχθρός να εισβάλλει. Ο τρόπος ζωής τους, διαμόρφωσε και τον τρόπο που πολεμούσαν. Έτσι όπως ήταν οργανωμένοι σε φάρες και ο καθένας λογοδοτούσε σε κάποιον ανώτερο, το ίδιο συνέβαινε και στον πόλεμο. Τα πάντα ήταν οργανωμένα. Ο καθένας ήταν υπεύθυνος για συγκεκριμένα πράγματα.¹²⁴

¹²² Περραιβός, ό.π. σ. 84

¹²³ Στο ίδιο

¹²⁴ Βασίλης Σάνδρης, *Σούλι Οδοιπορικό στον τόπο και στην Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 81

Ακόμη ένα ιδιαίζον χαρακτηριστικό της πολεμικής τους συμπεριφοράς ήταν ότι δεν έριχναν παραπάνω από τρεις βολές με τα τουφέκια τους και αυτές από πολύ κοντά. Δεδομένου του γεγονότος ότι για να αποκτήσουν τα πολυπόθητα μπαρουτόβολα απαιτούνταν εξαιρετικές προσπάθειες, αυτό ήταν πολύ φυσικό. Έπειτα, έβγαζαν την κάπα τους, άφηναν το τουφέκι τους και έβγαζαν από τη θήκη το σπαθί. Ορμούσαν καταπάνω στον εχθρό, τις πιο πολλές φορές με κραυγές ο οποίος μη προλαβαίνοντας ούτε να αντιδράσει αλλά ούτε και να καταλάβει το σχέδιό τους, έχανε την ζωή του.¹²⁵

Σε όλους αυτούς τους «πολεμικούς κανόνες», πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι όλα τα σπίτια ήταν εξοπλισμένα με πολεμίστρες. Ακόμα και οι εκκλησίες. Όλη τους η καθημερινότητα σχετιζόταν με τον πόλεμο και έπρεπε να είναι συνεχώς σε εγρήγορση. Βέβαια, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ύπαρξη των πολεμιστών εξυπηρετούσε ανάγκες «διερεύνησης». Παρακολουθούσαν τα πάντα χωρίς να γίνονται καθόλου ορατοί. Οι πολεμίστρες λοιπόν ήταν επικουρικός παράγοντας της διατήρησης της αυτοτέλειάς τους.¹²⁶ Επιπλέον, όπως αναφέρεται πιο κάτω, η καθημερινότητα των Σουλιωτών διέπονταν και από το έθιμο της αντεκδίκησης και οι πολεμίστρες τους βοηθούσαν και στις ενδεχόμενες διαπροσωπικές τους διαμάχες.¹²⁷

Η συγκεκριμένη πολεμική συμπεριφορά των Σουλιωτών έρχονταν σε αντίθεση με αυτήν των Τουρκαλβανών. Και μόνο το γεγονός πως κανένας Τουρκαλβανός αρχηγός δεν έπαιρνε μέρος σε μάχες ήταν αρκετό. Οι αρχηγοί τους έδιναν μόνο διαταγές και απειλούσαν τους στρατιώτες τους όταν εκείνοι τρέπονταν σε φυγή. Αυτό αποτέλεσε μειονέκτημα για τους Τούρκους γιατί δεν υπήρχε κάποιος να οργανώσει την άμυνα ή την επίθεσή τους. Κάποιος που θα έδινε οδηγίες ανάλογα με την εξέλιξη των μαχών.¹²⁸

Για τους Σουλιώτες «καλός πολεμιστής θεωρούνταν εκείνος που διακατέχονταν από πανουργία και επιμονή». Δεν έπρεπε να κουράζεται στον πόλεμο, να αντέχει στις κακουχίες και να βλέπει καλά στο σκοτάδι.¹²⁹ Επιπλέον θα έπρεπε να μην δειλιάζει ποτέ. Τόσο πολύ ήταν ενάντια των δειλών στη μάχη ώστε όποιος τολμούσε να λιγοψυχήσει του αφαιρούσαν τα άρματα και σταματούσαν κάθε επικοινωνία τόσο με τον ίδιο όσο και με την οικογένειά του. Για το λόγο αυτό, οι γέροι γονείς των πολεμιστών που σκοτώθηκαν στον πόλεμο, έλεγαν περήφανοι: «Ευχαριστώ το

¹²⁵ Π. Μ. Κοντογιάννης, «Πώς πολεμούν οι Ρουμελιώται και οι Σουλιώται», *Νέα Εστία*, τχ. 6, Αθήνα 1927, σ. 341-343

¹²⁶ Λουκία Πολίτη, *Το Σούλι της Ηπείρου Οι οικισμοί και η Ιστορία τους*, Αθήνα 1992, σ. 158

¹²⁷ Βλ., σ. 43

¹²⁸ Σάνδρης, ό.π., σ. 82

¹²⁹ Bartholdy, ό.π., σ. 268

Θεό γιατί τα παιδιά μου σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν στη μάχη και κανένα δεν χτυπήθηκε από πίσω»¹³⁰

Όσον αφορά το σθένος τους και τους πολέμους που έκαναν, ο Αδαμάντιος Κοραΐς αποκαλεί τους Σουλιώτες «*καύχημα του Γένους μου*» και «*ήρωες*». Τους εξυψώνει γράφοντας τους σε μία επιστολή του στις 22 Απριλίου του 1803 λίγους μήνες πριν την πτώση του Σουλίου: «*η Ελλάς όλη, με τα δάκρυα εις τους οφθαλμούς, εσάς βλέπει, εις εσάς καυχάται, από σας μετά τον Θεόν ελπίζει την ελευθερίαν των λοιπών αυτής τέκνων και αδελφών σας, όσοι αναστενάζουσιν υποκάτω εις τον ανυπόφορον ζυγόν των αχρειεστάτων αγαρηνών*»¹³¹

Η πάγια πολεμική τακτική των Σουλιωτών, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα επιτυχίας στις μάχες που δόθηκαν τόσο στους αγώνες τους με τον Αλή πασά όσο και στους χρόνους της Επανάστασης.¹³² Αξίζει να σημειωθεί πως όταν οι Σουλιώτες έφυγαν από την πατρίδα τους, κάποιοι από αυτούς έμειναν στα Ενετοκρατούμενα Επτάνησα. Συγκεκριμένα στην Κέρκυρα. Εκεί ήρθαν σε επαφή με τον στρατό του Ναπολέοντα με απώτερο σκοπό να τους βοηθήσει να επανακτήσουν την πατρίδα τους. Μαζί με τους Ρώσους εντάχθηκαν στις υπηρεσίες των Γάλλων σε μια μονάδα γνωστή ως «Σύνταγμα Σουλιωτών» (Regiment Suliot). Το σύνταγμα αυτό αποτελούνταν από οκτώ λόχους Σουλιωτών. Μαζί με τους Γάλλους σχηματίστηκαν δώδεκα λόχοι, αποτελούμενοι συνολικά από 3.000 άνδρες εκ των οποίων οι 2.000 πολεμιστές ήταν Σουλιώτες και κατανεμήθηκαν σε κάθε γαλλικό τάγμα ανά δύο λόχους. Ο Ναπολέων αναγνωρίζοντας την γενναιότητά τους και την φήμη τους, θέλησε να τις εκμεταλλευτεί αμφότερες και να τις χρησιμοποιήσει. Εκείνοι από την πλευρά τους, έδωσαν όρκο Πίστης στο Ναπολέοντα.¹³³

3.2 ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΣΟΥΛΙΩΤΩΝ

Δεδομένου ότι το σύστημα διακυβέρνησης της Σουλιώτικης κοινωνίας ήταν σαφώς πατριαρχικό, οι Σουλιώτες ακολουθούσαν κάποιες βασικές αρχές στην καθημερινότητά τους. Η

¹³⁰ Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία*, σ. 25

¹³¹ Φαγκρίδας, ό.π., σ. 26

¹³² Ενδεικτικά αποτελέσματα μαχών: Βλ. σχετικά, Κραψίτης, ό.π., σ. 86-104

Μεγάλη Δευτέρα 1772 Τούρκοι: Νεκροί: 40, Τραυματίες: Άγνωστο Σουλιώτες: Νεκροί: 0, Τραυματίες: 2, Μεγάλη Τετάρτη 1772 Τούρκοι: Νεκροί: 300, Τραυματίες: Άγνωστο Σουλιώτες: Νεκροί: 5, Τραυματίες: Άγνωστο, 20 Ιουλίου 1792 (Μάχη της Κιάφας) Τούρκοι: Νεκροί: 2.000, Τραυματίες: πολυάριθμοι Σουλιώτες: Νεκροί: 74, Τραυματίες: 97, 2 Ιουνίου 1800 Τούρκοι: Νεκροί: 30, Τραυματίες: πολυάριθμοι Σουλιώτες: Νεκροί: 2, Τραυματίες: 5, Απρίλιος 1802 Τούρκοι: Νεκροί: 2.003, Τραυματίες: πολυάριθμοι Σουλιώτες: Νεκροί: 4, Τραυματίες: 11, 7 Δεκεμβρίου 1803, Τούρκοι: Νεκροί: 700, Τραυματίες: 1000 Σουλιώτες: Νεκροί: 8, Τραυματίες: 14 (Ανάμεσά τους 3 Σουλιώτισσες)

¹³³ Φαγκρίδας, ό.π., σ. 89

πρώτη βασική και απαράβατη αρχή τους ήταν ο σεβασμός στις αποφάσεις του αρχηγού της εκάστοτε φάρας. Δεν υπήρξε ποτέ περίπτωση να ληφθεί μία απόφαση, σημαντική ή μη και να μην γίνει αποδεκτή από το σύνολο των μελών. Πόσο μάλλον όταν επρόκειτο για τις αποφάσεις που λάμβανε το δεκαμελές πολεμικό συμβούλιο. Ο Περραιβός μας πληροφορεί: *«ουδένα νόμον γραπτόν, ούτε δικαστήριον τακτικό είχαν οι Σουλιώται, αλλά, δια την εσωτερικήν ευταξίαν, και πειθαρχίαν, όταν τις των πολιτών ήθελε πράξῃ τι αμάρτημα συνήρχοντο οι προεστώτες των φυλών, εξέταζον την υπόθεσιν και εξέδιδον την απόφασιν προφορικώς, εις την οποίαν άνευ προφασιολογίας ώφειλεν ο καταδικαστείς να υπακούσει, τουναντίον, υποχρεούτο η φυλή του να εκτελέσει την απόφασιν δια της βίας.»*¹³⁴

Η μπέσα ήταν βασική αρχή και ιδανικό των ανδρών για τους Σουλιώτες και αναγνωρίζονταν ακόμα και από τους αντιπάλους τους. Αυτό αποδεικνύεται από το εξής περιστατικό:

Σε μία από τις πολυάριθμες μάχες σκοτώθηκε ο Γκέλη Δράκος. Όταν το έμαθε ο Τούρκος αδελφοποιητός του, ζήτησε άδεια να μπει μέσα στο φρούριο προκειμένου να τον προσκυνήσει. Ο πατέρας του νεκρού, Δήμος Δράκος, δέχτηκε. Ο Τούρκος έφερε μαζί του ένα μπουκάλι ρακή για να το προσφέρει στον πατέρα του φίλου του. Αφού ασπάστηκε κατασυγκινημένος το νεκρό, ήπια από το μπουκάλι μια γουλιά για να κάνει πασιφανές σε όλους ότι η ρακή δεν ήταν ύποπτη. Έπειτα προσέφερε και σε όλους τους υπόλοιπους παραβρισκόμενους. Το περιστατικό αυτό είναι μια απόδειξη της Σουλιώτικης μπέσας. Ο Τούρκος δεν είχε να φοβηθεί τίποτα. Οι Σουλιώτες του έδωσαν άδεια να εισέλθει και εκείνος το έκανε, χωρίς να σκεφτεί αν εκείνοι στο μεσοδιάστημα αλλάζουν γνώμη και του προκαλέσουν κακό.¹³⁵

Για την μπέσα ο αρχηγός της φάρας των Κουτσουνικαίων, Λάμπρος γράφει:

*«Η υπόσχεσις και ο λόγος της τιμής παρά τοις Σουλιώταις, ήτο το ιερώτατον πάντων· όταν δε εδίδετο ο λόγος ούτος της τιμής, η παρ' αυτών λεγομένη μπέσα, έπρεπεν ο υποσχεθείς να θυσιάσει την ζωή αυτού και ό,τι είχε ιερόν προς υποστήριξιν αυτού· διότι άλλως εθεωρείτο άτιμος, άπιστος (μπαμπέσης)· ως και αυτοί οι Οθωμανοί εσέβοντο την μπέσαν των Σουλιωτών, και την ωνόμαζον, ως σταθεράν υπόσχεσιν, μπέσαν Σουλιώτικην»*¹³⁶

¹³⁴ Περραιβός, *Ιστορία Σουλίου*, (²1857), σ. 15

¹³⁵ Απομνημονεύματα Σουλιώτου Αγωνιστού του 1821 Σ. Τζίπη, γραμμένα από τον κουμπάρο του Δούσμανη. Από αντίγραφο ιστορικών αρχείων Γιάννη Βλαχογιάννη, Δωδώνη 1979, σ. 52

¹³⁶ Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία*, σ. 24

Αναγνωρισμένοι στρατηγοί, όπως ο Καραϊσκάκης ζητούσαν την παρουσία Σουλιωτών δίπλα τους για να αισθάνονται ασφάλεια. Όχι για την πολεμική τους δεινότητα –γιατί και εκείνοι ήταν εξίσου ικανοί- αλλά για την μπέσα τους. Για παράδειγμα, όταν κατά την μάχη του Φαλήρου επρόκειτο να υπογραφεί η συμφωνία παράδοσης των Αρβανιτών στον Αλή Πασά, θεωρήθηκε σωστότερο να υπογράψουν και οι Σουλιώτες μαζί τους για να είναι εξασφαλισμένη η όλη διαδικασία. Ήταν φημισμένη η Σουλιώτικη μπέσα, οπότε ήταν εκατέρωθεν ορατό πως δεν θα συνέβαινε κάτι παράδοξο. Όταν όμως ένας λάθος πυροβολισμός ακούστηκε και ακολούθησε επίθεση, οι Σουλιώτες υπερασπίστηκαν τους Τούρκους.¹³⁷

Άγραφος νόμος για τους Σουλιώτες ήταν επίσης και η βεντέτα, όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πίσω με ότι αυτή συνεπάγεται. Την έναρξη της βεντέτας, σηματοδοτούσε μια οποιαδήποτε προσβολή στα μέλη του κάθε γένους. Η προσβολή του ενός σήμαινε την προσβολή ολόκληρου του γένους. Το ίδιο συνέβαινε φυσικά και στην αντίστροφη περίπτωση. Όταν δηλαδή μια οικογένεια προκαλούσε η ίδια την βεντέτα. Ήταν όλοι ενωμένοι. Και στις δύο περιπτώσεις ο αρχηγός της φάρας συγκαλούσε συμβούλιο των αρχηγών των υπολοίπων οικογενειών, προκειμένου να συναποφασίσουν τον τρόπο με τον οποίο θα αντεκδικηθούν. Με την έναρξη της βεντέτας σύμμαχοι των αντιπάλων μελών ήταν όλοι οι πατρογονικοί συγγενείς. Ακόμη και σωρεία φόνων μπορούσε να προκαλέσει η βεντέτα. Επιπροσθέτως, με τη δικαιολογία ότι με τον φόνο μιας γυναίκας, το Σούλι έχανε μελλοντικούς πολεμιστές, ο φόνος μιας γυναίκας τιμωρούνταν αυστηρότερα. Παρ' όλα αυτά μια γυναίκα δεν αποτελούσε ποτέ αντικείμενο αντεκδίκησης.¹³⁸

Ένα τυπικό παράδειγμα βεντέτας, είναι η έχθρα ανάμεσα στις δύο φημισμένες οικογένειες του Σουλίου, των Τζαβελλαίων και των Μποτσαραιών. Τόσο έντονο ήταν το φαινόμενο αυτό, ώστε ακόμη και το ρυμοτομικό σχέδιο των Σουλιώτικων σπιτιών να επηρεαστεί από αυτό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα περισσότερα σπίτια είναι εξοπλισμένα με πολεμίστρες. Ένας διαρκής φόβος και μια ανησυχία ανάμεσα στους ντόπιους να ταλανίζει την καθημερινότητά τους, τους ανάγκαζε να ζουν και να κινούνται με ρυθμούς περισσότερο αμυντικούς.

¹³⁷ Δημήτρης Σταμέλος, *Λαογραφικά Σουλίου Από το έπος της Σουλιώτικης παλικαριάς ως τον αιώνα μας*, Πιτσιλός, Αθήνα 1988, σ. 34

¹³⁸ Σάνδρης, ό.π., σ. 25

3.3 ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΣΟΥΛΙ

Η δε θέση της γυναίκας στο Σούλι ήταν πολύ διαφορετική από την θέση των υπολοίπων γυναικών στις περιοχές της Ηπείρου αλλά και της Ελλάδας γενικότερα. Όλες οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα σεβαστές προς τους απανταχού Σουλιώτες. Ίσως το Σούλι να υπήρξε η μόνη περιοχή στην προεπαναστατημένη Ελλάδα που οι γυναίκες από την στιγμή της γέννησης εκτός από υποχρεώσεις, είχαν και δικαιώματα και μάχονταν σκληρά για να τα διατηρήσουν.

Όταν φιλονικούσαν οι άνδρες, επενέβαιναν οι γυναίκες και τους χώριζαν. Στην αντίθετη περίπτωση όμως κανένας άνδρας δεν τολμούσε να επέμβει, αφού θεωρούνταν ντροπή και μικρότητα. Οι Σουλιώτισσες είναι από τις λίγες περιπτώσεις γυναικών όπου όχι μόνο ήταν οπλισμένες αλλά συμμετείχαν και σε πολεμικές αναμετρήσεις.¹³⁹

Στην μάχη της Κιάφας στις 20 Ιουλίου 1792, εξαιτίας της αφόρητης ζέστης «κόλλησαν» τα κανόνια του Αλή και δεν έριχναν. Οι γυναίκες που ήταν συγκεντρωμένες στο κάστρο της Κιάφας παραπλανήθηκαν και πίστεψαν ότι ο Αλή τους είχε νικήσει. Τότε τετρακόσιες γυναίκες με την Μόσχω Τζαβέλλα να πρωτοστατεί, έπεσαν πάνω στον εχθρό κραυγάζοντας. Ήταν πληγωμένες αλλά παρόλα αυτά συνέχιζαν. Οι Τούρκοι μάλιστα θαμπώθηκαν από τον τρόπο με τον οποίο η Μόσχω και οι υπόλοιπες γυναίκες πολεμούσαν και θέλοντας να τις κάνουν να λιγοψυχήσουν απευθύνθηκαν στη Μόσχω λέγοντας της: *«Πολεμάς εναντίον του Αλή και δεν θυμάσαι οπού απ' αυτόν κρέμεται η ζωή του Φώτου;»* Εκείνη απάντησε:

*«Ηξεύρω ότι τον υιόν μου θα τον σκοτώσουν, αλλά ο Φώτος μου, καίτοι μικρό παιδί, δεν θα δείξει δειλίαν. Είναι Τζαβέλλας και οι Τζαβελλαίοι δεν σκιάζονται ποτέ. Εγώ δε είμαι ακόμη νέα και αν ο Αλής, αυτό το σκυλί, σκοτώσει το Φώτο μου, ιδέτε, θα κάμω και άλλα παιδιά του ανδρός μου.»*¹⁴⁰

Δεν ήταν μόνο η Μόσχω Τζαβέλλα που πήρε μέρος και διακρίθηκε σε αυτή τη μάχη. Άλλες Σουλιώτισσες που έλαβαν μέρος είναι: η Λένω Μπότσαρη, η Χάιδω Σέχου η Δέσπω Μπότσαρη. Ένα παρόμοιο περιστατικό με τη μάχη του 1792 συνέβη τριάντα χρόνια μετά. Συγκεκριμένα, τον Μάιο του 1822 και πάλι στην Κιάφα στη μάχη εναντίον του Χουρσίτ πασά. Οι γυναίκες βγήκαν από το κάστρο μέσα στο οποίο ήταν κλεισμένες, όρμησαν στους λόφους και άρχισαν να κατακυλούν βράχια στους Τούρκους.

Για το συγκεκριμένο περιστατικό μαθαίνουμε:

¹³⁹ Περραιβός, ό.π., σ. 16

¹⁴⁰ Απομνημονεύματα Σουλιώτου Αγωνιστού του 1821 Σ. Τζίπη, γραμμένα από τον κουμπάρο του Δούσμανη. Από αντίγραφο ιστορικών αρχείων Γιάννη Βλαχογιάννη, Δωδώνη 1979, σ. 34

«Επειδή η μεγαλοψυχία και η ανδραγαθία των γυναικών και η φυγή της αριστερής πτέρυγος έφεραν εις αιδώ κι φιλοτιμίαν τους άνδρας, ώστε να ορμήσουν και διώξωσι δια των όπλων και τη δεξιά πτέρυγα αι δε γυναίκες, ως είδον αυτούς νικηθέντας, εφώναζαν τα εξής: εντροπή σας βρωμόσκυλα, αι γυναίκες σας είναι πλέον παλικάρια απ' εσάς και αφού το μάθουν ότι ενικήθητε από γυναίκα, με ποίον πρόσωπο θα τας κοιτάζετε;»¹⁴¹

Μια άλλη Σουλιώτισσα, η Κίτσα Πανομάρα, έσωσε τον Κώστα Δράκο από βέβαιο θάνατο. Την παρακάτω ιστορία την διηγήθηκαν στον Γιάννη Βλαχογιάννη¹⁴², γέροι Σουλιώτες από τη Ναύπακτο. Όταν ο Κώστας Δράκος λαβώθηκε, εκείνη έβγαλε το μαντήλι της και έδεσε την πληγή του. Επιπλέον, τον φόρτωσε στην πλάτη της ως τσουβάλι και τον κουβάλησε. Από τότε έπασχε από ταχυκαρδία.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι χωρίς την συνεισφορά των γυναικών, (Μόσχω Τζαβέλλα, Λένω Μπότσαρη, Χάιδω Σέχου, Δέσπω Μπότσαρη κ.α.) οι Σουλιώτες δεν θα μπορούσαν να νικήσουν τον Αλή Πασά στις πολυάριθμες μάχες που διεξήχθησαν. Χωρίς τα μπαρουτόβολα που μετέφεραν νύχτα οι Σουλιώτισσες –για να μην γίνουν αντιληπτές- από την Πάργα, οι Σουλιώτες θα βρισκόταν το λιγότερο σε δυσμενή θέση.

Είναι ενδεικτικό πως διασώζεται μέσα από την δημοτική παράδοση η αναγνώριση της συμβολής των γυναικών στους αγώνες του Σουλίου καθώς επίσης και τις θυσίες τους για την Ελλάδα. Έτσι πολλά από τα τραγούδια που γράφηκαν για την Ελληνική Επανάσταση εμπεριέχουν αναφορές στις Σουλιώτισσες. Ενδεικτικά παραδείγματα: *Το φλάμπουρο, Τρία μπαϊράκια, Της Λένως Μπότσαρη, Της Δέσπως, Κορίτσια μου Σουλιώτικα, Μια παπαδιά εφώναξε, Η Τζαβέλλαινα, Όλες οι καπετάνισσες, Οι Σουλιώτισσες κ.ά.*

Από την άλλη, ο Διονύσιος Σολωμός, επηρεάζεται τόσο πολύ από τη θυσία των γυναικών στο Ζάλογγο, ώστε στον «Ύμνο εις την Ελευθερίαν» αφιερώνει δύο τετράστιχα για να εξυμνήσει τις πράξεις των Σουλιωτισσών:

«Τες εμάζεψε εις το μέρος
του Ζαλόγγου τ' ακρινό
της ελευθεριάς ο έρως

¹⁴¹ Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, σ. 157

¹⁴² Απόγονος αγωνιστών Ρούμελης από τον πατέρα του και Σουλιωτών από την μητέρα του. Μεγάλωσε στο αρχοντικό των Τζαβελλαίων στη Ναύπακτο και από μικρό παιδί έμαθε τα κατορθώματά τους. Κατείχε μεγάλο αρχείο εγγράφων της επαναστατικής περιόδου και είναι εκείνος που ανακάλυψε τα αρχεία του Μακρυγιάννη. Εισηγήθηκε την ίδρυση των Γενικών Αρχείων του κράτους και διετέλεσε διευθυντής τους.

και τες ενέπνευσε χορό.
Τέτοιο πήδημα δεν το είδαν
ούτε γάμοι, ούτε χαρές
και άλλες μέσα τους επήδαν
αθεώρατες ζωές»

3.4 ΟΙ ΣΟΥΛΙΩΤΕΣ ΩΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ

Αναφορικά με την θρησκευτική συνείδηση των Σουλιωτών, είναι δεδομένο πως ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Ο πρώτος οικισμός του Σουλίου δημιουργήθηκε από Χριστιανούς Ορθόδοξους κατοίκους της Παραμυθιάς και του Γαρδικίου, εξαιτίας της καταδυνάστευσής τους από τους Τούρκους των γειτονικών χωριών.¹⁴³ Επιπλέον, όχι μόνο ήταν Χριστιανοί ορθόδοξοι, αλλά ήταν και περήφανοι γι' αυτό. Νήστευαν με κίνδυνο της ζωής τους όλες τις σαρακοστές με απειλή θανάτου για όποιον δεν το έκανε. Ο ίδιος ο Φώτος Τζαβέλλας στο ημερολόγιό του, (14/2/1792) πηγαίνοντας να συναντήσει τον Αλή γράφει: «Ότι αποκρέψαμαν το κριάς, εκίνησα με 15 νομάτους να ρχούμασταν στον Πασά» και λίγο παρακάτω: «αποκρέψαμαν και το τυρί».¹⁴⁴ Τηρούσαν ακόμη όλες τις αργίες των εορτών του ελληνορθόδοξου ημερολογίου και έδιναν ελεημοσύνη στις εκκλησίες.¹⁴⁵ Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί η απόφαση των Σουλιωτών να διαθέσουν το 1/5 των 100.000 πιάστρων –που τους έδωσε ο Αλής το 1792 ως λύτρα για τους Τουρκαλβανούς που κρατούσαν- για την επιδιόρθωση των εκκλησιών που είχαν καταστραφεί και για την ανόρθωση νέων.¹⁴⁶

Σε έγγραφο προς κάποιον κόντη στην Κέρκυρα, που δεν διασώζεται το όνομά του και που χρονολογείται από το 1799, υπάρχει όχι μόνο η ρητή δήλωση – ξεκαθάρισμα ότι είναι Χριστιανοί, αλλά και κατάκριση οποιωνδήποτε άλλων διαφορετικών θρησκειών:

«Μήνα εμείς τον έχομε τον τούρκον οχτρόν και η αφεντιά σας τον έχετε φίλον, δια τούτο και του κυβερνάτε τη δουλειά καθώς θέλει ατός του; Δεν αξίζει ο Χριστός μας δια να

¹⁴³ Περγραιβός, ό.π., σ. 2· Σαλαπάντας, ό.π., σ. 2

¹⁴⁴ Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Το ημερολόγιον της αιχμαλωσίας του Φώτου Τζαβέλλα (1792-1793)», στο: *Μνήμη Σουλίου*, τμ. Β', σ. 213-235

¹⁴⁵ Πουκεβίλ, ό.π., σ. 205

¹⁴⁶ Eton, ό.π., σ. 389

τον βοηθήσετε; Φίλοι του διαβόλου περπατούν φανερά και οι δούλοι του Χριστού κρυμμένοι»¹⁴⁷

Οι Σουλιώτες όταν πλησίαζαν οι μεγάλες Χριστιανικές εορτές, πραγματοποιούσαν πολεμική εκεχειρία. Ειδικότερα, όταν κάποια χρονιά πλησίαζε το Πάσχα, την Μεγάλη Πέμπτη έλυσαν όλες τις πολιορκίες, κοινωνήσαν και την τέταρτη μόνο μέρα μετά το Πάσχα, αποφάσισαν να συνεχίσουν τους αγώνες τους.¹⁴⁸ Χρησιμοποιούσαν το αγίασμα ως μέσο θεραπείας ενώ δεν δίσταζαν να κοιμούνται μέσα σε εκκλησίες για να γίνουν καλά. Όταν ενηλικιώνονταν τα παιδιά τους, πήγαιναν τα άρματά τους στην εκκλησία και έκαναν συλλείτουργο για να τα ευλογήσουν. Αυτός θεωρούνταν και ο πρώτος γάμος των παιδιών τους.¹⁴⁹

Οι Σουλιώτες ωστόσο δεν διέφεραν από τους υπόλοιπους Έλληνες. Αντιθέτως, παρουσιάζουν κοινά στοιχεία. Ήταν ορθόδοξοι, υποτελείς στον οθωμανικό ζυγό, και το κυριότερο μάχονταν για την ελευθερία της πατρίδας¹⁵⁰. Όπως έλεγαν και οι αγωνιστές του '21, μάχονταν «για του Χριστού την πίστη την Αγία και για της Πατρίδος την ελευθερία». Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Σουλιωτών όσον αφορά την πολεμική τους τακτική και τις βασικές τους αρχές, έγιναν αντιληπτά από τους πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας και από τον ίδιο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο τελευταίος μέσω του Περραιβού, τους στέλνει λίγο πριν την έναρξη του Αγώνα τον Οκτώβρη του 1820 μια επιστολή στην οποία προσπαθεί να τους πείσει να προσεταιριστούν με τον Αλή πασά, προκειμένου να βοηθήσουν την ελληνική Επανάσταση να εδραιωθεί στην Ρούμελη και τον Μωριά:

«Εγγίζει πλέον ο καιρός, τον οποίον τσούτους αιώνας επροσμέναμεν! Η προσκλητική σάλπιγξ της πατρίδος εντός ολίγου μέλλειν να ηχήση. Δια τούτο σας στέλνω τον ανδρείον και γενναίον Περραιβόν, τον παλαιόν συνασπιστήν σας, με τον οποίο πολλάκις συνηγωνίσθητε κατά των εχθρών της πίστεως και πατρίδος, και εμοιράσατε ευτυχίας και

¹⁴⁷ Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Γράμματα αναφερόμενα εις τους αγώνες του Σουλίου και της Πάρης (Επιστολαί Σουλιωτών, Αθ. Ψαλλίδα, Χρ. Περραιβού)», στο: Περικλής Βυζουκίδης – Γεώργιος Αναγνωστόπουλος – Αλκιβιάδης Κοντοπάνος (επιμ.), *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τχ. Β', Ιωάννινα 1927, σ. 275

¹⁴⁸ Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, σ. 25

¹⁴⁹ Σταμέλος, ό.π., σ. 38-39

¹⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά, Ελπίδα Βόγλη, «Ποιοι είναι οι Έλληνες; Ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 497-512, εδώ 500

*ταλαιπωρίας. Αυτός θέλει σας εξηγήσει τους σκοπούς μου και σας δώσει τας διαταγάς μου. Ακούσατε λοιπόν τους λόγους του, ακολουθήσατε τας συμβουλάς του και δείξατε εις όλον τον κόσμον, ότι τω όντι είσθε απόγονοι των λαμπρών ηρώων του Μαραθώνος και των Θερμοπυλών, και ότι καταφρονείτε και σεις τον θάνατον ως και εκείνοι. Η δε ευγνώμων πατρίς θέλει ανταμείψει τας ανδραγαθίας σας, με τας πλουσίας της δωρεάς, δόξαν, ευγένειαν, τιμάς και αξιώματα».*¹⁵¹

Η επιστολή αυτή του Υψηλάντη αποτελεί την πρώτη επίσημη απόδειξη της ανάμειξης των Σουλιωτών στην Παλιγγενεσία. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι δεν αναμείχθηκαν ύστερα από δική τους πρωτοβουλία. Ο ίδιος ο αρχηγός τους είχε καλέσει και τέσσερις μήνες έπειτα ακολούθησε η από 24-2-1821 Επαναστατική του Προκήρυξη προς όλους τους υπολοίπους Έλληνες με τίτλο: «ΜΑΧΟΥ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ». Σε αυτήν την προκήρυξη από την Μολδοβλαχία ο Υψηλάντης αναφέρει και πάλι τους Σουλιώτες για να δώσει θάρρος και σθένος στον Αγώνα:

*«Η ώρα ήλθεν ω άνδρες Έλληνες!... Οι αδελφοί μας και φίλοι είναι πανταχού έτοιμοι: Οι Σέρβοι, οι Σουλιώτες και όλη η Ήπειρος οπλοφορούντες μας περιμένουν»*¹⁵² Ύστερα από αυτή την ιστορική αναγγελία ακολούθησε και διάγγελμα των ίδιων των Σουλιωτών σε πολλές περιοχές της Ηπείρου λέγοντας: *«κατά το φερμάνι το βασιλικόν, εμείς επήραμεν την πατρίδα μας και όποιος μας φορτωθή ας έχει την κατάραν του βασιλέως και από τον Θεόν να το βρη επειδή και εμείς έχομεν να διαφεντέσωμεν τα δίκαιά μας έως εσχάτης σταλαγματιάς του αίματός μας».*¹⁵³ Όπως φαίνεται, για τους Σουλιώτες, πατρίδα τους δεν ήταν πια μόνο το Σούλι. Με την λέξη «πατρίδα» εννοούσαν πια την Ελλάδα και ήταν έτοιμοι να δώσουν και την ζωή τους γι' αυτήν, όπως έκαναν 20 χρόνια πιο πριν για το Σούλι.

Ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας προτρέπει όλους τους Έλληνες να στρέψουν τα μάτια τους στους Σουλιώτες προκειμένου να πάρουν θάρρος για να συνεχίσουν τους αγώνες τους.¹⁵⁴ Οι πρώτοι Σουλιώτες που εισήχθησαν στην Φιλική Εταιρεία ήταν οι: Λάμπρος Βέικος, Γεώργιος Δαγκλής, Γεώργιος Δράκος, Γεώργιος Λ. Ζέρβας, Μάρκος Κουτσονίκας, Αντώνιος

¹⁵¹ Περραιβός, ό.π., σ. 18

¹⁵² Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Εναρξη και τοπική επικράτηση της επανάστασεως 1821», στο: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΒ', σ. 20-69, εδώ σ. 23· Η αυθεντική προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη φυλάσσεται στο μουσείο «Μπενάκη» στην Αθήνα

¹⁵³ Βασίλης Κρασίτης, «Ζώης Πάνου», ο Παραμυθιώτης οπλαρχηγός του Εικοσιένα και Νέστορας των Σουλιωτών (1765-1846)», Οι φίλοι του Σουλίου, Αθήνα 1973, σ. 47

¹⁵⁴ Ανώνυμος Έλλην, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1957, σ. 10

Κουτσουνίκας, Ζυγούρης Τζαβέλλας, Κίτσος Τζαβέλλας, Αθανάσιος Φωτομάρας, Νότης Μπότσαρης, Γιώτης Δαγκλής, Πήλιο Γούσης και ο ξακουστός Μάρκος Μπότσαρης. Επίσης είχαν μνηθεί και οι Παραμυθιώτες Ζώης Πάνου και Καλόγηρος Τσάμης. Οι τελευταίοι πολεμούσαν πάντα στο πλευρό των Σουλιωτών.¹⁵⁵

Οι μήνες περνούν και ο Αλή πασάς ζητά τόσο προφορικές όσο και γραπτές διαβεβαιώσεις ότι οι Σουλιώτες είναι με το μέρος του και ουδεμία σχέση έχουν με άλλες επαναστατικές κινήσεις. Οι Σουλιώτες βεβαίως ύστερα από συμφωνία με τους Φιλικούς τον καθησυχάζουν.¹⁵⁶

Έτσι ο σουλτάνος αναγκάστηκε να αντικαταστήσει τον αρχιστράτηγο Ισμαήλ πασόμπεη με τον Χουρσίτ πασά, διοικητή της Πελοποννήσου. Η αντικατάσταση αυτή είχε θετικές συνέπειες στην εδραίωση της επανάστασης στην Πελοπόννησο. Αυτό οφείλεται στους Σουλιώτες.

Αξίζει να σημειωθεί πως όταν ο σουλτάνος εξόντωσε τον Αλή, ο Χουρσίτ προσπάθησε να μεταπείσει τους Σουλιώτες να αποσκιρτήσουν από την Φιλική Εταιρεία και από τα γεγονότα της Επανάστασης, μέσω διαπραγματεύσεων με Αλβανούς πασάδες και μπέηδες που ήταν γνωστοί στους Σουλιώτες. Μάλιστα οι Σουλιώτες απειλήθηκαν πως θα έβαζαν σε κίνδυνο τα γυναικόπαιδά τους αν τελικά συνέχιζαν να συμμετέχουν στην Επανάσταση. Ο Γιώτης (Παναγιώτης) Δαγκλής απαντά εκ μέρους των Σουλιωτών λέγοντας:

*«Μη σας στενοχωρεί αυτό το πράγμα αγάδες. Ούτε τα στρατεύματά σας είναι ικανά να αιχμαλωτίσουν τα γυναικόπαιδά μας, ούτε εμείς τα ' αφήνουμε ζωντανά, αν παρουσιασθεί τέτοια ανάγκη».*¹⁵⁷

Οι νίκες αυτές των Σουλιωτών έκαναν ισχυρότερο τον Αλή πασά και άντεξε δώδεκα μήνες ακόμη. Έτσι οι τούρκικες στρατιές την κρίσιμότερη περίοδο ήταν καθηλωμένες στα Ιωάννινα, ενώ οι υπόλοιποι αγωνιστές βρίσκονταν σε Πελοπόννησο και Στερεά Ελλάδα. Ακόμη και μετά το τέλος του Αλή πασά, ο Χουρσίτ συνέχισε τις προσπάθειες να εξοντώσει τους Σουλιώτες. Γι' αυτό ο σουλτάνος τοποθέτησε τον Δράμαλη υπεύθυνο της εκστρατείας της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τον Κόκκινο:

«Το κέρδος του ελληνικού αγώνος εκ της ηρωικής εκείνης και αποτελεσματικής αμύνης των Σουλιωτών ήταν μεγάλο. Εχρονотρίβησεν ο Χουρσίτ υπέρ τον μήνα και δεν

¹⁵⁵ Λάμπρος Κουτσουνίκας, *Γενική Ιστορία*, τμ. Β', σ. 15

Νίκος Ασημακόπουλος, *Η συμβολή των Σουλιωτών στην Επανάσταση του 1821*, Βεργίνα, Αθήνα 2021, σ. 40
Γούδας, ό.π., σ. 56-58

¹⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά, Σοφία Λαΐου-Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την ελληνική επανάσταση. Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2019

¹⁵⁷ Στασινόπουλος, ό.π., σ. 446

εκκίνησεν εγκαίρως δια την Πελοπόννησον, οπότε αρχηγός της μεγάλης τούρκικης εκστρατείας κατά της επανάστασεως θα ήταν αυτός και όχι ο Δράμαλης, ο επιτυχών μόλις τότε να ανατεθή εις αυτόν υπό της Πύλης η σοβαρά εκείνη επιχείρησης. Και με τον έμπειρον και ικανόν Χουρσίτ επικεφαλής τόσοσ στρατού επιτρέπεται να θεωρή κανείς, ότι τα αποτελέσματα της εκστρατείας πιθανόν να ήσαν διαφορετικά από εκείνα που είχε ο Δράμαλης»¹⁵⁸

Οι πρώτες μάχες δεν αργούν και το 1821 οι Σουλιώτες καταλαμβάνουν το ενετικό κάστρο της Ρινιάσας¹⁵⁹ στην Πρέβεζα προκειμένου να έρχονται ευκολότερα σε επικοινωνία με την υπόλοιπη Ελλάδα. Στις 4 Ιουλίου 1822 διεξήχθη μάχη της Σπλάντζας.¹⁶⁰ Στη μάχη αυτή, οι Σουλιώτες στέλνουν εκστρατευτικό σώμα 160 ανδρών υπό τους Λάμπρο Ζάρμπα, Ζώη Πάνου και Βασίλη Ζέρβα για να βοηθήσουν τον αρχηγό Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Την ίδια μέρα λαμβάνει χώρα μια κορυφαία για την Ελλάδα μάχη. Η μάχη του Πέτα στην Άρτα. Το αποτέλεσμα της μπορεί να μην ήταν νικηφόρο, το ίδιο το συμβάν όμως αποτελεί σημείο ορόσημο στην Ιστορία της Ελλάδας.¹⁶¹

Ο Μάρκος Μπότσαρης με 1200 άνδρες πηγαίνει στο Πέτα προκειμένου να ισχυροποιηθεί το υπόλοιπο σώμα Σουλιωτών που μάχονταν στην ίδια περιοχή. Ο πρόεδρος του Εκτελεστικού, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, δεν τον ακολουθεί. Οι Έλληνες ήταν το ένα τρίτο των Τούρκων, (3.000 εναντίον 8.000 περίπου) πολέμησαν γενναία μα έχασαν καθώς άργησε η διαταγή οπισθοχώρησης. Χάθηκαν 600 άνδρες του Μπότσαρη. Ο ίδιος αναχωρεί για Μεσολόγγι ενώ οι υπόλοιποι 750 Σουλιώτες μαζί με τα γυναικόπαιδα αποχώρησαν για τελευταία φορά από το Σούλι.¹⁶²

Στις 21 Οκτωβρίου 1822 ο Μάρκος Μπότσαρης αναλαμβάνει αρχιστράτηγος στην Δυτική Ρούμελη.¹⁶³ Η πράξη αυτή πυροδοτεί τον φθόνο των υπολοίπων αρχηγών και τότε ο Μάρκος γεμάτος αξιοπρέπεια φίλησε το διάταγμα ως ένδειξη σεβασμού και κατόπιν το έσκισε λέγοντας: «Ο θέλων να υπηρετήσει την πατρίδα δεν έχει ανάγκη διπλώματος, αλλά σπάθης».¹⁶⁴

¹⁵⁸ Διονύσιος Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τμ. Γ', Μέλισσα, Αθήνα 1956, σ. 81

¹⁵⁹ Ριζά Πρέβεζας

¹⁶⁰ Αμμουδιά Πρέβεζας

¹⁶¹ Περραιβός, ό.π., σ. 110-119, 157-165

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 89-102

¹⁶³ Δυτική Στερεά Ελλάδα

¹⁶⁴ Γούδας, ό.π., σ. 38

Οι Σουλιώτες συμμετείχαν σε πολλές μάχες του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Ενδεικτικά: Μάχη της Καλλιακούδας,¹⁶⁵ μάχη της Άμπλιανης,¹⁶⁶ μάχη της Σουβάλας,¹⁶⁷ μάχη της Πανάσσαρης,¹⁶⁸ μάχη του Κρεμμυδίου,¹⁶⁹ μάχη της Άμφισσας, μάχη της Σκάλας,¹⁷⁰ μάχη του Αναλάτου ή της Καλλιρρόης ή των Αθηνών.¹⁷¹

Στις 9 Αυγούστου του 1823 πραγματοποιείται η μάχη στο Κεφαλόβρυσο ή αλλιώς η μάχη του Καρπενησίου. Αρχηγοί ήταν ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Κίτσος Τζαβέλλας. Με την πολεμική επιχείρηση, στόχος ήταν η σύλληψη του Τούρκου αρχηγού ώστε να μην υλοποιηθεί απόβαση των εχθρών σε Αγρίνιο και Μεσολόγγι. Στην μάχη σκοτώθηκε ο ίδιος ο Μάρκος. Δυστυχώς κάποιο βόλι τον βρήκε πάνω από το δεξί μάτι –ενώ ήταν ήδη τραυματισμένος στην κοιλιακή χώρα- και πέθανε σε ηλικία μόλις 37 ετών. Αμέσως ο ξάδερφός του Τούσιας Μπότσαρης τον κουβάλησε στην αγκαλιά του για να αποφύγει μια πιθανή λεηλασία του σώματός του. Τα τελευταία του λόγια ήταν:

«Αδελφοί, εγώ έκαμα το προς την πατρίδα χρέος μου και αποθνήσκω ευχαριστημένος. Κρεμώ τα παιδιά μου εις τον λαιμόν σας, και εις την αγάπη του Έθνους. Στήτε πιστοί εις την πατρίδα, ως πιστοί δούλοι του Θεού. Αφήσατέ με, και τρέξατε να τελειώσετε εκείνο όπερ εγώ ήρχισα.»¹⁷²

Σημαντική θεωρείται η συμμετοχή των Σουλιωτών κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου και ειδικότερα στην μάχη της Κλείσοβας. Ένα μικρό νησί απέναντι από το Μεσολόγγι όπου βρισκόταν 131 Έλληνες εναντίον 6.000 Τουρκοαιγυπτίων. Οι Έλληνες νίκησαν, χάνοντας μόνο 24 παλικάρια, ενώ από τους Τούρκους αφανίστηκαν 4.000 πολεμιστές. Σημαντική λεπτομέρεια της

¹⁶⁵ Βουνό της Στερεάς Ελλάδας, εκεί σκοτώθηκε ο αδελφός του Φώτου και θείος του Κίτσου, Ζυγούρης Τζαβέλλας. Η μάχη αυτή οργανώθηκε υπό τον Κίτσο Τζαβέλλα, με απώτερο σκοπό να προστατευτεί η Στερεά Ελλάδα από μια ενδεχόμενη εισβολή των Τούρκων, βλ. σχετικά, Φαγκρίδας, ό.π., σ. 97

¹⁶⁶ Σουλιώτες που συμμετείχαν: Λάμπρος Ζάρμπας, Νάκος Πανουργιάς, Γεώργιος Τζαβέλλας, Γιαννούσας Πανομάρας, Κίτσος Τζαβέλλας, Γεώργιος Δράκος, Γιώτης Δαγκλής, Χριστόφορος Περραιβός, Διαμάντης Ζέρβας, βλ. σχετικά, Τάσος Βουρνάς, *Σύντομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Πατάκης, Αθήνα, 2011, σ. 162

¹⁶⁷ Πολύδροσο Φωκίδας

¹⁶⁸ Βάργιανη Φωκίδας. Πρωτοστάτησαν οι Σουλιώτες: Γεώργιος Δράκος, Γιώτης Δαγκλής, Λάμπρος Ζάρμπας, Τούσιας Ζέρβας, Νάκος Πανουργιάς, Κίτσος Τζαβέλλας και Χριστόφορος Περραιβός. Βλ. σχετικά, Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, σ. 218-226

¹⁶⁹ Χωριό στην Πύλο. Αρχηγοί ήταν οι Σουλιώτες Κίτσος Τζαβέλλας και Κώστας Μπότσαρης. Βλ. σχετικά, Φαγκρίδας, ό.π., σ. 97

¹⁷⁰ Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, σ. 241-244

¹⁷¹ Έλαβαν μέρος οι Κώστας Μπότσαρης, Τούσιας Μπότσαρης, Διαμάντης Ζέρβας, Νικολός Ζέρβας, Γεώργιος Δράκος, Γεώργιος Ζήκου Τζαβέλλας και Λάμπρος Βέικος. Τοποθετήθηκαν στο πιο επικίνδυνο και εκτεθειμένο σημείο. Βλ. σχετικά, Φαγκρίδας, ό.π., σ. 98

¹⁷² Γούδας, ό.π. σ. 41

μάχης αυτής αποτελεί η πράξη του Κίτσου Τζαβέλλα να πάει στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας (στο νησί) και να αφιερώσει στην εικόνα της Παναγίας το σπαθί του που κόπηκε στα δύο από κάποια σφαίρα αναφωνώντας: «Μόνον ο Θεός ηξίωσε με τσαύτης χάριτος».¹⁷³ Στοιχείο που επιβεβαιώνει την θρησκευτικότητα των Σουλιωτών αλλά και την διάστασή τους με τον Αλή πασά που αναλύθηκε σε άλλο κεφάλαιο.

Στις 10 Απριλίου 1826, που πραγματοποιήθηκε η Έξοδος του Μεσολογγίου. Οι Κίτσος Τζαβέλλας, Νότης Μπότσαρης, Τούσιας Ζέρβας και Αθανάσιος Κουτσουνίκας, συμμετείχαν στην έξοδο. Σχηματίστηκαν τρεις ομάδες στις οποίες οι δύο αρχηγοί ήταν Σουλιώτες. Ο Κίτσος Τζαβέλλας και ο Νότης Μπότσαρης. Αρκετοί Σουλιώτες έπεσαν στο πεδίο της μάχης όπως: Γιώτης Δαγκλής, Λάμπρος Φωτούσης και Πήλιο Γούσης. 55 Σουλιώτες και Σουλιώτισσες αιχμαλωτίστηκαν, ενώ στους διασωθέντες ανήκουν οι Κίτσος Τζαβέλλας, Γεώργιος Τζαβέλλας, Γιάννης Τζαβέλλας, Χρήστος Φωτομάρας, Γεώργιος Δράκος, Αθανάσιος Δράκος και Γιαννούλης Πανομάρας. Από τις γυναίκες του Μεσολογγίου 13 μόνο διασώθηκαν και αυτές ήταν Σουλιώτισσες.¹⁷⁴

Αναμφίβολα, πραγματοποιήθηκαν και άλλες μάχες νικηφόρες ή μη, στις οποίες συνέβαλαν καθοριστικά οι Σουλιώτες. Αναφέρθηκαν όμως οι κυριότερες, κατά τις οποίες οι ήρωες του Σουλίου ανδραγάθησαν, επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο την ιδιαίτερη πολεμική τους τακτική. Αξίζει να σημειωθεί πως στις μάχες αυτές οι Σουλιώτες έπαιρναν διαταγές, κατευθύνσεις και οδηγίες μόνο από τους δικούς τους. Αυτός ήταν και ο λόγος που συγκροτούσαν το δικό τους στράτευμα.¹⁷⁵ Σύμφωνα με τον Henry Houssaye. «οι Σουλιώτες έμαθαν τους λοιπούς Έλληνες, πώς αποθνήσκει κανείς δια την ελευθερίαν».¹⁷⁶

Η σχέση των Σουλιωτών με την υπόλοιπη Ελλάδα και τους Έλληνες γενικότερα αποτυπώνεται και στην συμμετοχή τους στις πρώτες μετεπαναστατικές κυβερνήσεις. Η Α΄ Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο¹⁷⁷ με πράξη του εκτελεστικού σώματος του 1822 όρισε στις 16 Ιανουαρίου «Μινίστρος (Υπουργός) του Πολέμου» τον Νότη Μπότσαρη. Ο Νότης, γεννήθηκε στο

¹⁷³ Γούδας, ό.π., σ. 63-65· Φαγκρίδας, ό.π., σ. 97

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 97-98· Σάνδρης, ό.π., σ. 101· Βασίλης Σφυρόερας, λήμμα «Μεσολόγγι», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Πάπυρος, τμ. 41, Αθήνα 1996, σ. 340-342

¹⁷⁵ Σάνδρης, ό.π., σ. 79-83

¹⁷⁶ Αχιλλέας Λαζάρου, «Αλβανοί-Αρβανίτες-Βορειοηπειρώτες», *Παρνασσός*, Τμ. ΛΔ΄, Αθήνα 1992, σ. 401-424, εδώ: 414

¹⁷⁷ Βλ. ενδεικτικά, Απόστολος Δασκαλάκης, *Οι τοπικοί οργανισμοί της επανάστασης του 1821 και το πολίτευμα της Επιδαύρου*, Βαγιονάκης, Αθήνα 1980. Επίσης, Αλκιβιάδης Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας από 1821 μέχρι 1980: νομοθετικά και εκτελεστικά σώματα*, Αθήνα 1990

Σούλι το 1756 και ήταν γιος του γενάρχη της φάρας των Μποτσαραίων Γιώργη Μπότσαρη. Όταν το Σούλι έπεσε το 1803 ακολούθησε τη φάρα του στο Βουργαρέλι. Στην προσπάθεια των Σουλιωτών να διαφύγουν από τη Μονή Σέλτσου αιχμαλωτίστηκε από τον Αλή Πασά. Το 1808 δραπέτευσε και κατέφυγε στην Κέρκυρα. Αργότερα πήγε στα Επτάνησα και έμεινε εκεί ως το 1820.¹⁷⁸ Ωστόσο, εκείνος δεν άσκησε τα καθήκοντά του διότι ήταν αποκλεισμένος στο Σούλι από όπου κατέφυγε στα Ιόνια Νησιά και επέστρεψε στις επαναστατημένες επαρχίες το 1823. Την θέση του ανέλαβε ο Ιωάννης Κωλέττης.¹⁷⁹

Ο Ζώης Πάνου γεννήθηκε το 1765 στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας. Ήταν αδερφός της Δέσπως Τζαβέλλα και ο Κίτσος Τζαβέλλας ήταν ανιψιός του. Πήρε μέρος στον ρωσοτουρκικό πόλεμο (1787-1792) στους Ναπολεόντειους πολέμους (1807) αλλά και στην βρετανική αυτοκρατορία ως στρατιωτικός στα τάγματα των Επτανήσων. Οι μάχες επί Ελληνικού εδάφους όπου συμμετείχε ήταν πολλές. Τραυματίστηκε στην έξοδο του Μεσολογγίου αλλά διασώθηκε. Η δράση του στον πολιτικό τομέα είναι έντονη. Είναι από τους λίγους που συμμετείχαν και στις τέσσερις Εθνοσυνελεύσεις της Ελλάδος. Στην Πρώτη Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου υπέγραψε το «Προσωρινό Πολίτευμα» της Ελλάδος. Συμμετείχε επίσης και στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους όπως και σε αυτή της Τροιζήνας. Στην τελευταία υπέγραψε την απόφαση επικύρωσης του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος.¹⁸⁰

Τρίτος γεννήθηκε το 1800 ο Ναστούλης (Αναστάσιος) Δαγκλής στο Σούλι. Υπηρέτησε αρχικά στην ξενική λεγεώνα της Ιονίου Πολιτείας στην Κέρκυρα. Το 1819 επιστρέφει στο Σούλι οπότε και τον συλλαμβάνει ο Αλή Πασάς ως όμηρο μετά την υπογραφή της συμφωνίας του με τους Σουλιώτες. Αφού ελευθερώθηκε πήγε στην Κεφαλονιά και έπειτα στο Μεσολόγγι. Το 1824 του αποδίδεται ο βαθμός του χιλίαρχου και σε μικρό χρονικό διάστημα γίνεται αντιστράτηγος.¹⁸¹

Η ανάμειξή του στην πολιτική αρχίζει το 1826. Τότε εξελέγη πληρεξούσιος των Σουλιωτών στις εργασίες της Γ' Εθνοσυνέλευσης. Η Εθνοσυνέλευση αυτή ξεκίνησε στην Επίδαυρο τον Απρίλιο αλλά διαλύθηκε σχεδόν αμέσως εξαιτίας της πτώσης του Μεσολογγίου. Ο Ναστούλης Δαγκλής, ήταν μέλος της επιτροπής των οπλαρχηγών με σκοπό την εξεύρεση τρόπου αποστολής στρατιωτικής δύναμης στο πολιορκούμενο Μεσολόγγι ως βοήθεια. Ο Ναστούλης συμμετείχε σε

¹⁷⁸ Λήμμα «Νότης Μπότσαρης», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Πάπυρος, τμ. 44, Αθήνα 1996, σ. 25-26

¹⁷⁹ Γεώργιος Αθάνας, *Ιστορικά Μελετήματα*, Γ. & Μ. Αθανασιάδη-Νόβα, Ναύπακτος 1998, σ. 78-99

¹⁸⁰ Λήμμα «Πάνου Ζώης», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τμ. 48, Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 71· Κραψίτης, «Ζώης Πάνου», σ. 110

¹⁸¹ Λήμμα «Δαγκλής», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Πάπυρος, τμ. 19, Αθήνα 1996, σ. 333

πολλές μάχες στο πλευρό του Καραϊσκάκη καθώς επίσης και στο πλευρό του στρατηγού Τσώρτς. Όταν αφίχθη ο Όθωνας στην Ελλάδα, ο Ναστούλης ονομάστηκε «Συνταγματάρχης της Φάλαγγας» και έπειτα υποστράτηγος. Η πολιτική του δράση δεν σταμάτησε στις Εθνοσυνελεύσεις. Το 1858 διορίστηκε Επιθεωρητής Νομών. Τιμήθηκε με τον Αργυρό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρος.¹⁸²

Ο Κίτσος Τζαβέλλας γεννήθηκε στο Σούλι το 1800. Τρία μόλις χρόνια πριν την πτώση του. Μεγάλωσε στην Κέρκυρα, απ' όπου και επέστρεψε στο Σούλι το 1820 και ανακηρύχτηκε αρχηγός των Σουλιωτών. Συνεισέφερε τα μέγιστα στον Αγώνα και διακρίθηκε σε πολλές μάχες. Η καριέρα του στην πολιτική ξεκίνησε μετά την δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια, το 1831.¹⁸³

Ο Κίτσος ήταν φανερά Καποδιστριακός. Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη της Ελλάδος αναμίχθηκε στις συγκρούσεις που ακολούθησαν και στήριζε το ρωσικό κόμμα, όπως και ο Καποδίστριας. Αυτό το γεγονός στάθηκε αφορμή για να εκδιωχθεί και να φυλακιστεί μαζί με τον Κολοκοτρώνη και τον Πλαπούτα. Το 1835 ο Όθωνας ενηλικιώνεται και διορίζει τον Κίτσο αρχικά αντισυνταγματάρχη και αργότερα υπασπιστή του και υποστράτηγο. Στη συνέχεια, προήχθη σε αντιστράτηγο και έγινε Γερουσιαστής.¹⁸⁴

Το 1843 πραγματοποιείται η επανάσταση για την παραχώρηση Συντάγματος από τον Όθωνα. Σχηματίζεται η κυβέρνηση του Ιωάννη Κωλέττη και του Ανδρέα Μεταξά με Πρωθυπουργό τον πρώτο. Ο Κίτσος Τζαβέλλας γίνεται «Υπουργός των Στρατιωτικών». Όταν ο Κωλέττης και ο Μεταξάς συναντήθηκαν με τον Όθωνα προκειμένου να συναποφασίσουν τα ονόματα των Υπουργών, ο Κωλέττης πρότεινε τον Κίτσο για το Υπουργείο των Στρατιωτικών. Ο Όθωνας δέχθηκε, ο Μεταξάς ωστόσο ήταν αντίθετος. Υποστήριξε πως δεν δύναται να γίνει Υπουργός ένας αγράμματος. Η απάντηση του Όθωνα στον Μεταξά ήταν: *«Δεν έχομεν ανάγκην γραμμάτων αλλ' αφοσιωμένων και επιφορτίζεσθε να πείσητε τον Τζαβέλλαν και ας ενεργή την υπηρεσίαν δια των Υπαλλήλων»*.¹⁸⁵

Έτσι, ο Μεταξάς ανέλαβε να πείσει τον Κίτσο Τζαβέλλα να αποδεχθεί την υπουργική θέση στο «Υπουργείο Στρατιωτικών». Κατά την συνάντησή τους ακολούθησε ο εξής διάλογος:

«Υμείς δε τι φρονείτε περί τούτου;» (Απευθυνόμενος ο Τζαβέλλας προς τον Μεταξά)

¹⁸² Στο ίδιο

¹⁸³ Βασίλης Σφυρόερας, λήμμα «Κίτσος Τζαβέλλας», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, Πάπυρος, Αθήνα 1996, τμ. 57, σ. 148

¹⁸⁴ Γούδας, ό.π., σ. 68

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 68-69

«Να δεχθήτε. Δεν Σας απαλάττει ούτε η μετριοφροσύνη σας, ούτε η αγραμματοσύνη σας ην και εγώ επρότεινα· άλλως θα υποπέσητε εις την Βασιλικήν δυσμένειαν»

«Κρίμα, Εφρόνουν ότι ως πολιτικός αρχηγός του κόμματός μας όφειλες να μας αποτρέπης του να δεχόμεθα έργα πέραν των γνώσεων ημών· αλλ' όταν ο βασιλεύς επιμένει;»
«Απαλλαττώμεθα αμφοτέροι πάσης ευθύνης»¹⁸⁶

Μετά από αυτά δέχθηκε ο Κίτσος να γίνει «Υπουργός Στρατιωτικών» Αργότερα διετέλεσε και Υπουργός Παιδείας, με την ιδιότητα όμως του αντικαταστάτη.

Το 1847, η υγεία του Ιωάννη Κωλέττη επιδεινώνεται και λίγο αργότερα πεθαίνει. Έτσι τον διαδέχεται για τους επόμενους εννέα μήνες ο Κίτσος Τζαβέλλας. (Αύγουστος 1847 – Μάρτιος 1848).

Ο Δημήτριος Νότη Μπότσαρης γεννήθηκε το 1808 στο Σούλι. Από τα δεκατέσσερά του χρόνια ακόμη άρχισε να παίρνει μέρος σε μάχες, ενώ από τα δεκαεπτά του ανέλαβε τη διοίκηση του σώματος του στρατού. Αγωνίστηκε και εκείνος στην Έξοδο του Μεσολογγίου. Η πολιτική του δραστηριότητα αρχίζει την περίοδο του Βασιλέως Γεωργίου Α΄. Πήρε μέρος στην Β΄ Εθνική Συνέλευση των Αθηνών, η οποία είχε αρχίσει τις εργασίες για την αλλαγή του Συντάγματος έπειτα από την έξωση του Όθωνα το 1862. Στις 27 Μαρτίου 1863 η κυβέρνηση του Ζηνοβίου Βάλβη έχασε την εμπιστοσύνη της Κυβέρνησης. Έτσι αναλαμβάνει ο Διομήδης Κυριακός ως Πρωθυπουργός άνευ χαρτοφυλακίου και η κυβέρνησή του έμεινε στην εξουσία για έναν μήνα. Ο Διομήδης Κυριακός ορίζει τον Δημήτρη Μπότσαρη Υπουργό Στρατιωτικών. Διετέλεσε αρκετές φορές βουλευτής και τιμήθηκε με τον Ελληνικό Μεγαλόσταυρο.

Ο Δημήτρης Μπότσαρης ήταν γιος του Μάρκου και εγγονός του Κίτσου. Γεννήθηκε το 1814 στην Κέρκυρα. Ο ίδιος ο Όθων ανέλαβε προσωπικά την εκπαίδευσή του, στέλνοντάς τον στη Βαυαρία, στην Στρατιωτική Ακαδημία του Μονάχου. Το 1857 εισέρχεται στην πολιτική αφού αναλαμβάνει Υπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Αθανασίου Μιαούλη. Την θέση αυτή κρατάει μέχρι το 1862, οπότε και πέφτει η κυβέρνηση Μιαούλη. Η τακτική που ακολούθησε η εν λόγω κυβέρνηση ήταν υπεύθυνη για τον χαρακτηρισμό του Δημήτρη Μπότσαρη ως «Υπουργό του

¹⁸⁶ Στο ίδιο

Αίματος».¹⁸⁷ Κατόπιν ο Δημήτρης Μπότσαρης ορκίζεται και πάλι «Υπουργός Στρατιωτικών» στην κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου το 1866.¹⁸⁸

Συνοπτικά, διαπιστώνεται πως οι Σουλιώτες από την εποχή που πολεμούσαν με τον Αλή πασά, μέχρι και την ένταξή τους στους κόλπους της φιλικής εταιρείας, μάχονταν για την ελευθερία. Στα χρόνια της απουσίας τους ήρθαν σε επαφή με άλλους Ευρωπαϊκούς λαούς και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. Έγιναν γνωστοί για την ευψυχία και τις πολεμικές τους ικανότητες που τα μεγάλα κράτη της εποχής, τους θέλουν στο στράτευμά τους. Από πολέμαρχοι έγιναν απλοί στρατιώτες πολεμώντας στο πλευρό επιφανών ανδρών, προκειμένου να ελευθερωθεί η πατρίδα. Ενώθηκαν με τους υπόλοιπους Έλληνες και συμμετείχαν στις πρώτες κυβερνήσεις αποδεικνύοντας πως δεν διέφεραν από τους υπόλοιπους Έλληνες. Εκείνο που ήθελαν ήταν μόνο η εθνική ανεξαρτησία.

¹⁸⁷ Το έτος που έπεσε η κυβέρνηση ξέσπασε αντιοθωνική επανάσταση στο Ναύπλιο σε τέτοιο βαθμό ώστε να χρειαστεί να επέμβει ο στρατός της Αθήνας. (Ναυπλιακά). Ο Μιαούλης ήταν φιλοβασιλικός και «ανάγκασε» τον Μπότσαρη να τιμωρήσει με ποινή θανάτου τους εξεγερθέντες, βλ. σχετικά, Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, «Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004», Σάκκουλας, Αθήνα 2004, σ. 10

¹⁸⁸ Ελευθερία Νικολαΐδου, «Ο Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) και η ανέκδοτη αλληλογραφία του με τον Κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη*, τμ. Β', 1973, σ. 369-474, εδώ 405-411

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι Σουλιώτες ήταν ένας λαός πολεμικός. Δεκαπέντε έτη πολεμούσαν με τον Αλή πασά με μόνο σκοπό την ελευθερία του Σουλίου. Βαθιά θρησκευόμενοι, χριστιανοί ορθόδοξοι, αγαπούσαν την πατρίδα τους και δεν ήθελαν την παρουσία ξένων σε αυτήν.

Ο Αλή πασάς, αναγνώριζε την πολεμική δεινότητα των Σουλιωτών και εμφανίζονται περιπτώσεις όπου τους φοβόταν.¹⁸⁹ Κορυφαίοι Σουλιώτες πολέμαρχοι συνεργάστηκαν μαζί του είτε για να αποκαλύπτουν τα σχέδιά του στους άλλους Σουλιώτες, είτε για προσωπικό τους όφελος, κάτι όμως που αμφισβητείται από αρκετούς μελετητές.

Οι ξένοι διπλωμάτες εκείνης της εποχής μνημόνευσαν τις σχέσεις του Αλή πασά με τους Σουλιώτες. Είναι σημαντικό πως στα κείμενα που μελετήθηκαν συμφωνούν στο ότι οι Σουλιώτες πολεμούν υπέρ της ελευθερίας, ο στρατός του Αλή δεν ήταν ισάξιος τεχνικά με εκείνον των Σουλιωτών και γι' αυτό ο Αλή επιχείρησε με δόλια τεχνάσματα να κυριεύσει το Σούλι ώσπου τελικά το κατάφερε. Ο ίδιος ο Αλή εμφανίζεται να επιπλήττει το στράτευμά του όταν εκείνοι ηττούνταν στις μάχες. Οι κοινές αυτές διαπιστώσεις των ξένων διπλωματών είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς μέσα από αυτές, διαφαίνεται η πολεμική εμπειρία των Σουλιωτών και η αγάπη τους για την ελευθερία και την πατρίδα.

Στοιχείο που οδηγούσε τους Σουλιώτες σε νικηφόρα αποτελέσματα ήταν η ιδιόμορφη πολεμική τους τακτική. Αυτό το κατάλαβε γρήγορα ο Ναπολέων Βοναπάρτης –κατά την διάρκεια της εξορίας των Σουλιωτών στην Κέρκυρα- και γι' αυτό τους ενέταξε στο στράτευμά του.

Συμμετείχαν σε πολλές μάχες που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της Επανάστασης. Έδωσαν την ζωή τους για την πατρίδα. Συμμετείχαν ακόμη στις Εθνοσυνελεύσεις και στην σύσταση των πρώτων ελληνικών κυβερνήσεων. Απέδειξαν έτσι πως δεν τους ενδιέφερε μόνο να ελευθερώσουν την Ελλάδα. Ενδιαφέρονταν επίσης και για την ορθή διακυβέρνησή της.

Η προσφορά των Σουλιωτών στην ελληνική επανάσταση ήταν καθοριστικής σημασίας για την τελική έκβαση του αγώνα. Αναμφίβολα, ο προεπαναστατικός τους αγώνας αποτέλεσε την βάση για τη κήρυξη της επανάστασης και παγίωσε τον αγώνα των Ελλήνων. Η αρωγή τους ήταν πολύπλευρη. Αρχικά, με την ανυποταγή τους στον Αλή πασά, προκάλεσαν τον θαυμασμό των υπόλοιπων Ελλήνων, είτε επρόκειτο για απλούς καθημερινούς ανθρώπους, είτε για λόγιους και δασκάλους του πνεύματος,¹⁹⁰ αλλά και των δυτικών όπως προαναφέρθηκε. Οι αγώνες τους

¹⁸⁹ Βλ. σχετικά, Hughes, ό.π., τμ. Α', σ. 133

¹⁹⁰ Βλ. σχετικά, Φαγκρίδας, ό.π., σ. 26

προετοίμασαν το έδαφος για την μεγάλη επανάσταση. Ο υπόδουλος ελληνισμός διαπίστωσε πως δεν έχει σημασία η αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων.

Συνοπτικά, όπως αποδεικνύεται από τα παραπάνω στοιχεία ιστορικών πηγών, χωρίς τους αγώνες και τις θυσίες των Σουλιωτών, η ελληνική επανάσταση θα κινδύνευε με συντριβή από τους πρώτους χρόνους. Από τον Δεκέμβριο του 1820, οπότε και συμμάχησαν με τον Αλή πασά, νίκησαν σε πολλές μάχες τους Τουρκαλβανούς.¹⁹¹

Οι Φιλικοί θεώρησαν πως η εμφύλια διαμάχη μεταξύ σουλτάνου και Αλή, ήταν μια μεγάλη ευκαιρία που θα βοηθούσε την επιτυχή έκβαση του αγώνα της ανεξαρτησίας, παρόλο που γνώριζαν πως οι υπόλοιποι Έλληνες ήταν ανέτοιμοι για επανάσταση. Ο Αλή πασάς, όταν κατάλαβε τις πραγματικές προθέσεις των Σουλιωτών, πρόδωσε τα σχέδιά τους στον σουλτάνο. Εκείνος γνωρίζοντας την δολιότητα του Αλή πασά, δεν τον πίστεψε και αποφάσισε να τον σκοτώσει.¹⁹² Το εσωτερικό αυτό «σχίσμα» της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βοήθησε τους Έλληνες να επιταχύνουν την πορεία των γεγονότων. Οι Σουλιώτες γνώριζαν πως τα συμφέροντα της πατρίδας, συνέπιπταν με αυτά του Αλή και συνέδραμαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Από το 1823 έως το 1829, έλαβαν μέρος στις μάχες της Ρούμελης και της Αττικής. Οι ίδιοι θεωρούσαν αμάρτημα και ντροπή να είναι κατώτεροι ως προς την ανδρεία από τους άλλους Έλληνες.¹⁹³ Λόγω της ανδρείας τους και της ιδιόμορφης πολεμικής τους τακτικής συνέβαλαν στη νίκη των Ελλήνων.

¹⁹¹ Ασημακόπουλος, ό.π., σ. 16

¹⁹² Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία*, τμ. Β', σ. 8

¹⁹³ Περραιβός, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, σ. 19

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ:

- Ανώνυμος Έλλην, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1957
- Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Εναρξη και τοπική επικράτηση της επανάστασεως 1821», στο: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΒ΄, σ. 20-69, εδώ σ. 23
- Κασομούλης Κ. Νικόλαος, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833 Προτάσσεται η ιστορία του Αρματωλισμού*, τμ. Α΄-Γ΄, Αθήνα 1940
- Κολοκοτρώνης Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, Νικολαΐδου, Αθήνα 1846, σ. 190
- Κουτσουνίκας Λάμπρος, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τμ. Α΄-Β΄ Καρακατζάνης, Αθήνα 1863
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης - Δημητρόπουλος Δημήτρης - Μιχαηλάρης Παναγιώτης, (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά, Συλλογή Χώτζη, Γενναδίου Βιβλιοθήκης*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, τμ. Α΄-Ε΄, Αθήνα 2018
- Περραιβός Χριστόφορος, *Απομνημονεύματα πολεμικά διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σόλιον και Ανατολικήν Ελλάδα από του 1820 μέχρι του 1829 έτους*, τμ. Α΄, Κορομηλάς, Αθήνα 1836
- Περραιβός Χριστόφορος, *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας Περιέχουσα την Χρονολογίαν και τους ηρωικούς αυτούς πολέμους εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή Πασιά Ηγεμόνος της Ελλάδος*, τμ. Β΄, Βενετία 1815 [του ίδιου: *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας Περιέχουσα την Χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου*, τμ. Α΄ 1857]
- Πουκεβίλ Φραγκίσκος Κάρολος Ούγγος Λαυρέντιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα Ήπειρος*, Τολίδης, Αθήνα 1994
- Προσωπικό αρχείο επιστολών και προφορικών μαρτυριών Κωνσταντίνου Τζαβέλλα, (απογόνου όγδοης γενιάς του Φώτου Τζαβέλλα)
- Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, «Το ημερολόγιον της αιχμαλωσίας του Φώτου Τζαβέλλα (1792-1793)», στο: *Μνήμη Σουλίου*, τμ. Β΄, Οι φίλοι του Σουλίου, Αθήνα 1971, σ. 213-235
- Σάρρος Δημήτριος Μ., «Γράμματα αναφερόμενα εις τους αγώνας του Σουλίου και της Πάργης (Επιστολαί Σουλιωτών, Αθ. Ψαλλίδα, Χρ.Περραιβού)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τχ. Β΄, Ιωάννινα 1927, σ. 269-285, εδώ 275

Τζίπης Σπύρος, *Απομνημονεύματα Σουλιώτου Αγωνιστού του 1821*, Από αντίγραφο ιστορικών αρχείων Γιάννη Βλαχογιάννη, Δωδώνη 1979

Bartholdy J.L.S, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*, Απόδοση Φώντας Κονδύλης, Εκάτη, Αθήνα 1993

De Bosset Charles Philip, *Parga and the Ionian Islands*, London 1820

Eton William, *A survey of the Turkish empire*, Cadell & Davies, London 1799

Holland Henry, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Τολίδης, Αθήνα 1989

Hughes Thomas Smart, *Travels in Sicily Greece and Albania*, Mawman, London 1820, τμ. Α΄

Leake William Martin, *Travels in Northern Greece*, Rodwell, Λονδίνο 1835, τμ. Α΄

Lear Edward, *Journals of a landscape painter in Albania & Illyria*, Bentley, London 1852

Mielnes Richard Mochton, *Memorials of a tour in some parts of Greece Chiefly poetical*, Brandbury and Evans, London 1834

Passow Arnold, *Ρωμαίικα τραγούδια. Popularia Carmina Graeciae Recentioris*, Λειψία 1860

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ:

Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, «Όψεις της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά», *Ο Ερανιστής*, τμ. 19, (1993), σ. 136-187

Αθάνας Γεώργιος, *Ιστορικά Μελετήματα*, Γ. & Μ. Αθανασιάδη-Νόβα, Ναύπακτος 1998

Αραβαντινός Σπυρίδων Π., *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, Κουσουλίνος, Αθήνα 1895

Ασημακόπουλος Νίκος, *Η συμβολή των Σουλιωτών στην Επανάσταση του 1821*, Βεργίνα, Αθήνα 2021

Βλαχογιάννης Γιάννης, *Οι κλέφτες του Μωριά 1714-1820, Ιστορική μελέτη μέσα από τις πηγές*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2020

Βόγλη Ελπίδα, «Έλληνες το γένος» η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2007

Βόγλη Ελπίδα, «Ποιοι είναι οι Έλληνες; Ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης», στο: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 497-512, εδώ 500

Βουρνάς Τάσος, *Σύντομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Πατάκης, Αθήνα, 2011,

Γούδας Αναστάσιος Ν., *Σουλιώτες και Ρουμελιώτες καπεταναίοι του 1821 Αθανάσιος Διάκος, Μποτσαραιίοι, Τζαβελαίοι, Ανδρούτσοι, Δυοβουνιώτες, Πανουργιάδες, Κομνάς, Χατζηπέτρος, Βεργίνα*, Αθήνα 2004

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Εναρξη και τοπική επικράτηση της επανάστασεως 1821», στο: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΒ΄, σ. 20-69, εδώ σ. 23

Δημητρόπουλος Ανδρέας Γ., *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήνα 2004

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Ιστορία Αλή-πασά του Τεπελενλή Σατράπου της Ηπείρου (1741-1822)*, Ζαννουδάκης, Αθήνα 1896

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τμ. Α΄ - ΙΣΤ΄

Κόκκινος Διονύσιος, *Η ελληνική επανάσταση*, τμ. Α΄ - ΣΤ΄, Μέλισσα, Αθήνα 1956

Κοκολάκης Μιχάλης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι, χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003

Κοντογιάννης Π.Μ., «Πώς πολεμούν οι Ρουμελιώται και οι Σουλιώται», *Νέα Εστία*, τχ. 6, Αθήνα 1927, σ. 341-343

Κουμαριανού Αικατερίνη, «Ελληνικός τύπος 1821-1828 Ένα νεωτερικό όπλο στην ιστορία της επανάστασης», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1700-2000*, τμ. Γ΄, σ. 311-326

Κουτσονίκας Δημήτριος Γεωργ., *Ο θρύλος των Σουλιωτών*, Ινφογνώμων, Αθήνα 2019

Κραψίτης Βασίλης, «*Ζώης Πάνου*», ο Παραμυθιώτης οπλαρχηγός του Εικοσιένα και Νέστορας των Σουλιωτών (1765-1846), *Οι Φίλοι του Σουλίου*, Αθήνα 1973

Κραψίτης Βασίλης, *Η αληθινή ιστορία του Σουλίου(1600-1803)*, Αθήνα 1982

Κριαράς Εμμανουήλ, (επιμ.) *Λεξικό της Μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τμ. Α΄-ΙΖ΄, Πελαγία Ζήτη & Σία, Θεσσαλονίκη 2006

Λαζάρου Αχιλλέας, «Αλβανοί-Αρβανίτες-Βορειοηπειρώτες», *Παρνασσός*, Τμ. ΛΔ΄, Αθήνα 1992, σ. 401-424, εδώ: 414

Μιχαλόπουλος Φάνης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1940

Μπέττης Στέφανος, *Λακκασουλιωτικά ή Για την περιοχή της άλλοτε επαρχίας Τσερκοβίστας Λάκκα Σούλι και τα 36 χωριά της (Από την αρχαιότητα ως το 1913)*, Γιάννινα 2005

Νικολαΐδου Ελευθερία, «Ο Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) και η ανέκδοτη αλληλογραφία του με τον Κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη*, τμ. Β΄, (1973), σ. 369-474

- Ομάδα καθηγητών Τούρκικης γλώσσας, Τουρκο-ελληνικό – Ελληνο-τουρκικό λεξικό, Καλοκάθης, Αθήνα 2003
- Παπαδόπουλος Γεώργιος, *Η Σουλιώτικη Συμπολιτεία*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013
- Παπασταύρος Αναστάσιος, *Edward Lear ζωγραφίζοντας την Ήπειρο στα μέσα του 19ου αιώνα*, Απειρωτών, Ιωάννινα 2014
- Παπασταύρος Αναστάσιος, *Αλή Πασάς από λήσταρχος ηγεμόνας*, τμ. Α΄-Β΄, Απειρωτών, Ιωάννινα 2013
- Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τμ. 1-61, Πάπυρος, Αθήνα 1996
- Πολίτη Λουκία, *Το Σούλι της Ηπείρου Οι οικισμοί και η Ιστορία τους*, Αθήνα 1992
- Σαλαπάντας Παναγιώτης Α., *Το Σούλι ήτοι τα ηρωικά θαύματα των Σουλιωτών και Σουλιωτιδών*, Γ. Καρυοφύλλης, Αθήνα 1860
- Σάνδρης Βασίλης, *Σούλι Οδοιπορικό στον τόπο και στην Ιστορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001
- Στάθης Παναγιώτης, «Τα σουλιώτικα απομνημονεύματα: διαπλοκές της ατομικής, τοπικής και εθνικής ταυτότητας», στο: Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης κ.ά., (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου 1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, (Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2019), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 77-103, εδώ σ. 99
- Σταμέλος Δημήτρης, *Λαογραφικά Σουλίου Από το έπος της Σουλιώτικης παλικαριάς ως τον αιώνα μας*, Πιτσιλός, Αθήνα 1988
- Στασινόπουλος Χρήστος, *Λεξικό της ελληνικής επανάστασης του 1821*, τμ. Α΄-Γ΄, Δεδεμάδης, Αθήνα 1976
- Σφυρόερας Βασίλης, «Οι αρματολοί», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΑ΄, σ. 154-156
- Σφυρόερας Βασίλης, «Οι κλέφτες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ. ΙΑ΄, σ. 151-154
- Σφυρόερας Βασίλης, λήμμα «Κίτσος Τζαβέλλας», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Πάπυρος, τμ. 57, Αθήνα 1996, σ. 148
- Σφυρόερας Βασίλης, λήμμα «Μεσολόγγι», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, Πάπυρος, τμ. 41, Αθήνα 1996, σ. 340-342
- Φαγκρίδας Ανάργυρος, *Σούλι Το ορμητήριο του προεπαναστατικού αγώνα*, Περισκόπιο, Αθήνα 2003 [2021]
- Φιλαδέλφεως Αλέξανδρος, *25 Μαρτίου 1821: Οι ήρωες της Ελληνικής Επανάστασης: Εικόνες και βιογραφίες αυτών*, Σαλίβερος, Αθήνα 1900
- Ψιμούλη Βάσω, *Σούλι και Σουλιώτες*, Εστία, Αθήνα 2006

Hesham M. Hassan, «Ο χοίρος στην αραβική γραμματεία», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τμ. 39 (2007-2008), σ. 513-223

William Palmer, *Yanya Sultani* (μετάφραση στα τουρκικά: Murat Belge), Κωνσταντινούπολη 1997

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

Βράκας Φώτης, «Περί Αλή Πασά - Γερμανικές και Γαλλικές αναφορές γύρω από τον Αλή πασά και τα Γιάννινα», [διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/25747607/> ανάκτηση: 2 Απριλίου 2022]

Καλογερόπουλος Γρηγόρης, «Παρίσι: Οδός και στάση του Μετρό με το όνομα του Μάρκου Μπότσαρη», [διαθέσιμο στο: <https://www.paramythia-online.gr/10203/parisi-odos-kai-stasi-toy-metro-me-to-onoma-toy-markoy-mpotsari/> αναρτήθηκε στις: 24 Αυγούστου 2014, ανάκτηση: 7 Μαΐου 2022]

Μπρούσαλης Κάρολος, «1453-1821: 124 επαναστάσεις ενάντια στους Οθωμανούς», [διαθέσιμο στο: <https://www.protagon.gr/themata/flashback/1453-1821-124-epanastaseis-enantia-stous-othwmanous-40215000000> αναρτήθηκε στις: 25 Μαρτίου 2015, ανάκτηση: 7 Μαΐου 2022]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1

Περιοχές που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα μετά την πτώση του Σουλίου και μνημονεύονται και μέσα στην παρούσα μελέτη

Σχεδίαση χάρτη: Δήμητρα Μητσού, στο: Ανάργυρος Φαγκρίδας, Σούλι Το ορμητήριο του προεπαναστατικού αγώνα, Περισκόπιο, Αθήνα 2003, σ. 81

Χάρτης 2

Σουλιώτικη ομοσπονδία στην μέγιστη ακμή της. (Β΄ μισό 18^{ου} αιώνα)

Σχεδίαση χάρτη: Δημήτρα Μητσού, στο: Ανάργυρος Φαγκρίδας, Σούλι Το ορμητήριο του προεπαναστατικού αγώνα, Περισκόπιο, Αθήνα 2003, σ. 36

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

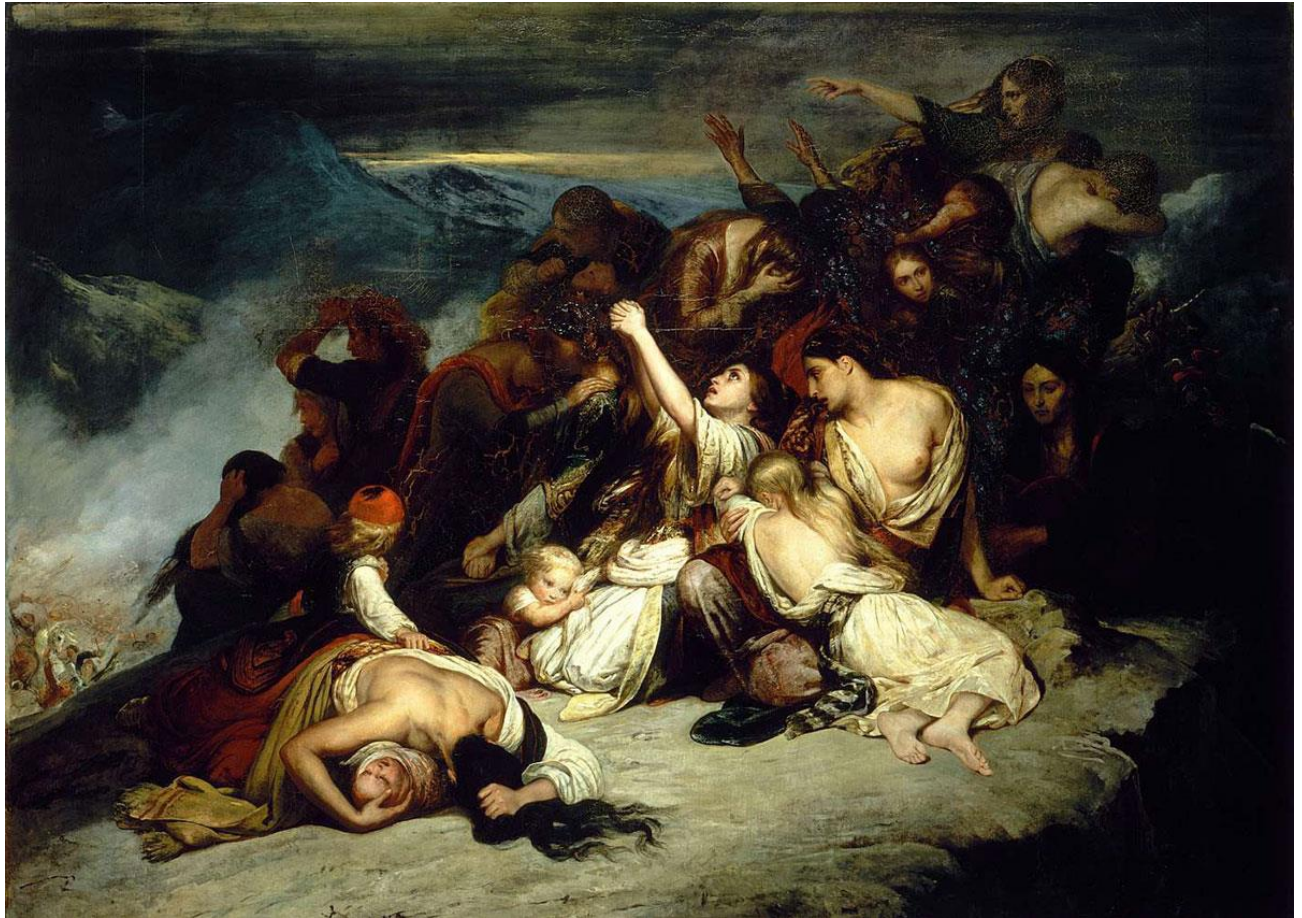
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Εικόνα 1

Eugene Delacroix, *Οι Σουλιώτες με τις φορεσιές τους*, 1824, Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι

Εικόνα 2

Ary Scheffer, *Les femmes Souliotes* (Οι Σουλιώτισσες), 1827, Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι

Εικόνα 3

Ludovico Lipparini, *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη*, 1841 Civico Museo Sartorio, Τεργέστη

Εικόνα 4

Η σημαία των Σουλιωτών

Ήταν το προεπαναστατικό μπαϊράκι, που τους συνόδευε σε όλους τους αγώνες τους από τη δεκαετία του 1790. Ήταν δώρο, της αυτοκράτειρας της Ρωσίας, της Μεγάλης Αικατερίνης, προς τους Σουλιώτες, όταν αυτοί την είχαν επισκεφθεί, προκειμένου να της ζητήσουν τη συμπαράστασή της στον αγώνα τους για της ανεξαρτησία της Ελλάδας. Απεικονίζει τον Άγιο Γεώργιο και τον Άγιο Δημήτριο
Προσωπικό αρχείο Κωνσταντίνου Τζαβέλλα

Εικόνα 5

*Ερείπια της οικίας Μπότσαρη στο Σούλι,
Προσωπικό αρχείο*

Εικόνα 6

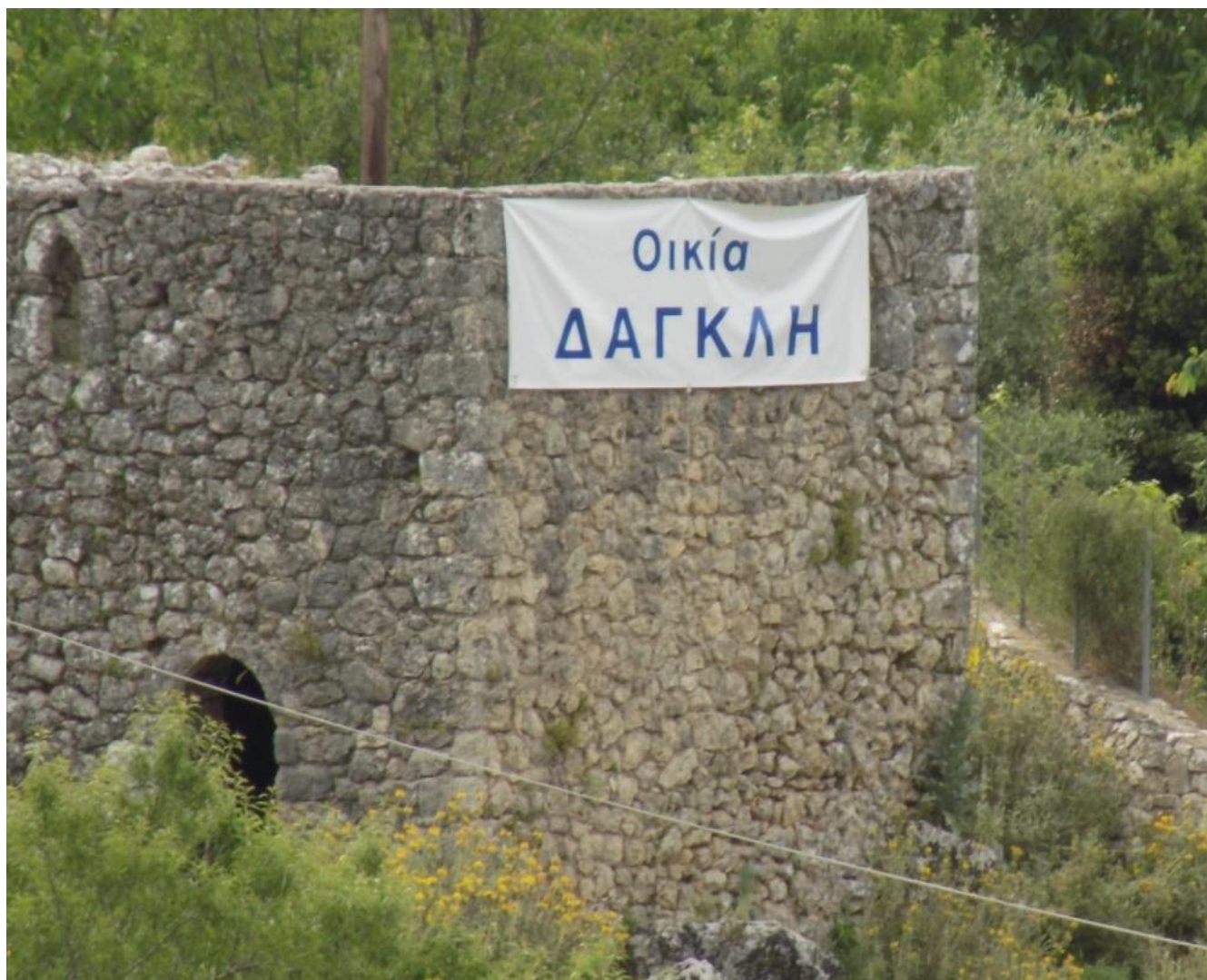
*Κάστρο Κιάφας, Σούλι. Το κάστρο αυτό χτίστηκε από τον Αλή πασά, για να αποκόψει τον εφοδιασμό των
Σουλιωτών σε τρόφιμα και νερό,
Προσωπικό αρχείο*

Εικόνα 7

Εσωτερικό του κάστρου της Κιάφας, Προσωπικό αρχείο Μαρίας Τόκα

Εικόνα 8

*Οικία Δαγκλή, Σούλι. Αριστερά διακρίνονται οι πολεμίστρες,
Προσωπικό αρχείο*

Εικόνα 9

Πολεμίστρες σε οικία στο Σούλι, Προσωπικό αρχείο Μαρίας Τόκα

Εικόνα 10

Σπαθιά Μάρκου Μπότσαρη Προσωπικό αρχείο Μαρίας Τόκα. Τα όπλα βρίσκονται στην κατοχή των απογόνων του Μάρκου Μπότσαρη

Εικόνα 11

Κανόνι που βρίσκεται στον ιστορικό χώρο του Σουλίου, Πιθανολογείται πως είναι αυτό που άφησαν πίσω τους οι στρατιώτες του Αλή Πασά στη μάχη της Κιάφας το 1792, Προσωπικό αρχείο Μαρίας Τόκα

Εικόνα 12

*Κειμήλια της οικογένειας Τζαβέλλα, Προσωπικό
αρχείο Κωνσταντίνου Τζαβέλλα*

Εικόνα 13

Θέση όπου βρισκόταν το εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής και ανατίναξε ο Σαμουήλ το 1803. Στη θέση του στήθηκε το μνημείο της φωτογραφίας. Προσωπικό αρχείο Μαρίας Τόκα